

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

**ЭСКИ ТУРКИЙ ХУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА
СТИЛИСТИКАСИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

**ЭСКИ ТУРКИЙ ҲУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА СТИЛИСТИКАСИ**

Тошкент – 2015

Қосимжон Содиқов «Ўски Туркий Хужжатлар: Матн интерпретацияси ва стилистикаси» – Т.: «Тошкент давлат Шарқшунослик институти», 2015. –144 б.

Ушбу китобда туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли, X–XIII юзйилликлардан қолган васиқалар, уларнинг фонетик трансформацияси, морфологик, синтактик интерпретацияси ва матн стилистикаси тўғрисида сўз боради. Шунингдек, китобда қадимги туркий васиқаларнинг илмий матни келтирилиб, матн талқини масалаларида фикр юритилади.

Китоб манбашунослар, филологлар, тарихчилар ва айни илмий йўналишда изланиш олиб бораётган ёш мутахассисларга мўлжалланган.

Монография Ф-І-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (дипломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзuidaги илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Кенгаши нашрга тавсия этган (2015 йил ноябрь ойининг учинчи куни бўлиб ўтган 3-мажлис қарори).

Тақризчилар:
тарих фанлари доктори **М. Исҳоқов**
филология фанлари номзоди, профессор **З. Арипов**

Ушбу китобимни ҳурматли устозларим,
филология фанлари докторлари, профессорлар
Ғубайдулла Айдаров ҳамда
Алтай Серсенович Аманжоловнинг
ёрқин хотираларига бағишлайман.
Уларни Оллоҳ раҳмат қилсин.

КИРИШ

Ўзбек адабий тили расмий услубининг, ҳужжатчилигининг шаклланиши ва такомиллини ўрганишда илк ўрта асрлардан қолган васикалар алоҳида ўрин тутади.

Васиқа – кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқийлигини таъминловчи, яъни олди-бердини, гаровга қўйилган буюмни, сотилган ёки ижарага олинган мулкни, меросни, шунингдек, қулларга берилган эркинликни, сотилган қулнинг бундан бўёнги эгасини, асраб олинган боланинг эндиги ота-онасини тасдиқловчи, далилловчи расмий ҳужжат. *Васиқа* кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий муносабатларни, давлат томонидан ўрнатилган қонунлар, тартиб-қоидалар, жамиятнинг уларга бўлган муносабати ва ҳуқуқий билимларини акс эттиради.

Васиқа арабча сўз бўлиб, атама сифатида ислом давридан бошлаб ишлатилган. Ўтмишда эса туркий тилда ҳужжатларнинг бари, шулар қаторида васиқа ҳам *bitig* дейилган, турлари эса унга аниқловчисини қўшиб ясалган: қарз олиш васикасини *ötüg bitig*, васиятномани *qumaru bitig*, қулга эркинлик берувчи васиқани *boş bitig* аталган ва б. Кейингисидаги *boş* – “эркинлик, озодлик” англамидадир.

Васиқа ҳужжат туздирётган кимсаларнинг, олимчи ва беримчининг кўз ўнгида, бунга қўшимча ҳолда, икки-уч киши гувоҳлигида тузилади; уларнинг қўли, белги-тамғаси билан

тасдиқланади. Сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий муносабатлар васиқа тузилган, қўл қўйилиб, тамға босилган кундан бошлаб кучга киради, расмийлашади.

Туркий тиллар тарихида яратилган васиқаларнинг энг эскилари илк ўрта асрлардан қолган. Уларнинг катта бир қисми эски уйғур хатидадир. Уларнинг санаси турк-мучал йил билан берилганлиги учун, ёзилган даврини аниқ айтиш қийин. Шунга қарамай, матнларнинг тил ва ёзув хусусиятлари, терминология, ундаги айрим маълумотлар улар X–XIII юзйилликларда яратилган деган ҳулосага олиб келади. Васиқалар, асосан, турк-будда ва моний жамоалари томонидан яратилган. Илк ўрта асрлардан қолган ушбу васиқалар ҳозирда дунёнинг йирик қўлёзма фондларида нодир қўлёзмалар сифатида сақланиб турибди.

Илк ўрта асрлардан қолган туркий васиқалар дипломатиканинг барча талабларига тўлиқ жавоб беради: тузилиши пухта; матн компонентлари ўзаро уйғун; услуби юксак баҳолат даражасида, терминлар тизими мукамал; туркий ҳужжатчилик узоқ услубий тараққиёт босқичидан ўтганлигини англатиб туради. Яна бир жиҳати, айрим васиқалар ёзувининг оддийлиги демаса, айтарли бари саводли битилган.

Туркологияда туркий тиллар тарихида яратилган расмий ҳужжатларнинг илмий нашрлари, таржималари яратилди. уларнинг муайян бўлаги тарихий-филологик жиҳатдан тадқиқ этилган. Лекин, ҳужжатларни ўқиш ва уларнинг талқини, тадқиқи бўйича қилинадиган ишлар анчагина. Хусусан, эски туркий ҳужжатларни қайта ўқиб, туркологиядаги янги қарашлар, талқинлар билан бойитиб, матнларнинг тўла илмий нашрини яратишнинг вақти етди. Шунингдек, расмий ҳужжатларнинг тил ва услубий хусусиятлари, уларнинг давлатчилик тарихидаги, иқтисодий-сиёсий, маданий, ҳуқуқий

муносабатлар тарихидаги ўрни сингари масалалар очиқлигича турибди. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, ушбу тадқиқотимизда қуйидаги масалаларга эътибор қаратилмоқда:

- Илк ўрта асрлардан қолган туркий васикаларни текстологик жиҳатдан ўрганиш;
- Хужжатларнинг филологик талқини;
- Васикаларнинг ўзига хос тил хусусиятларини ёритиб бериш;
- Ёзув ва товуш муносабатлари, матнларнинг фонетик-фонологик интерпретацияси;
- Матн стилистикаси;
- Васикаларда кечган стереотип бирликлар ва уларнинг матндаги функционал хусусиятлари;
- Матнларнинг ўқилиши ва семантик интерпретация масалалари.
- Матн талқини бўйича туркологияда юзага келган карашлар ва уларга илмий муносабат.

Ушбу монография ўтган йилларда яратилган учта китобимизнинг (Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдиэлари. Тошкент, 2012; Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. Тошкент, 2013; Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. Тошкент, 2014) давомида туради.

Ушбу китобда бурунги ишларимизда эътибордан четда қолган, тадқиқ этилмаган масалалар ёритилмоқда. Шунингдек, Турфондан топилган васикаларнинг бир гуруҳини транскрипцияси, шарҳи ва мазмуни билан биргаликда бурунги монографияларимизга киритган эдик. Ушбу китобда эса унга қирмай қолган васикалар матни изоҳлари билан келтирилмақда.

Хужжатларнинг илмий транскрипциясини яратишда уларнинг интернет сайтларига жойлаштирилган фото-нусхалари, илмий асарларга илова килинган фото ва факсимиль нашрларига таянилди.

Ўзма манбалардан олинган ўрнакларни транскрипцияда бериш йўли

Туркий ўзма манбалардан олинган ўрнаклар латин алифбоси асосидаги транскрипцияда берилди. Матнларни транскрипцияга ўгиришда унлилар учун *a, ā, e, ī, i, o, ö, u, ü* харфларидан фойдаланилди.

Ундошлар учун туркшуносликда қабул килинган *b, p, d, t, q, k, ğ, g, x, z, ž, s, š, y, l, m, n, ŋ, r* харфларини қўлладик. Бу сирадаги *ğ* – ҳозирги ўзбек имлосидаги [ɣ], *č* – [ʧ], *š* – [ʃ], *ŋ* эса сонор [ng] товушини билдиради. Шунингдек, [v] фонемасининг икки хил варианты транскрипцияда айри-айри харфларда келтирилди: туркий сўзлардаги варианты учун – *w*; ўзлашган сўзларда қўлланиладиган варианты учун эса *v* харфи олинди.

Қадимги туркий битигларда сўз боши ва биринчи бўғинда келадиган олд қатор, “ингичка”, кенг, лабланмаган [a] унлиси кейинчалик “ёпик” [e] га ўзгара бошлади: *el, erdi, kergäk* сингари.

Биз ўрганаётган туркий ҳужжатларнинг кўпи уйғур хатида. Уйғур ёзувидаги матни ўқишнинг эса ўзига яраша қийинчилиги бор. Сабаби, алифбодаги харфларнинг катта бир гуруҳи полифоник хусусиятга эга бўлиб, [k]–[g], [b]–[p], [t]–[d], кўпинча [q]–[ğ]–[x], [s]–[z], [ʃ]–[ž] товушлари ёзувда фаркланмайди, бир хил белги билан ифодаланади. Бу эса матни ўқиш, сўзлар талаффузини аниқлашда кишини

чалғитади. Бундай ҳолатларда уларнинг кўк турк, араб ёзувларидаги манбаларда қандай келишига таянган маъқул.

Ўрнакларда учраган жуфт сўзлар чизикча билан ёзилди: *yersulari* сингари.

Ўрнакларда сўз маъносини очиқлаш учун киритилган қўшимча сўзлар кавсга олинди.

Эски матнларни ўқишда гап чегараларини аниқлаб олиш ҳам қийин масала. Чунки қўлёзмада тиниш белгилари ишлатилмаган. Шунинг учун ҳам бу соҳада мавжуд нашрларда бирхиллик йўқ. Таъкидлаш керакки, классик матнлардаги гап чегарасини аниқлашда бош ўлчов – мантиқ, фикр бутунлиги ва унинг синтактик жиҳатдан шаклланганлигидир. Ана шу жиҳатларни кўзда тутган ҳолда, матнда гап чегараларини белгилаб чиқдик ва ҳозирги имлодаги сингари тиниш белгиларини қўлладик.

Ўрнак учун келтирилган гап, унинг таркибидаги атоқди отлар – киши отлари, жой номлари катта ҳарф билан берилди.

БИРИНЧИ БЎЛИМ. ХУЖЖАТШУНОСЛИК

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Хужжатшунослик билимининг юзага келиши ва такомили масаласи.

Васикаларда қўлланган хужжатчилик атамалари.

Илк ўрта асрларда яратилган васикаларнинг ҳозирги сақланганлик ҳолати.

Матн кўрки ва безаклари.

Васикаларда ишлатилган хат турлари ва илк ўрта асрларда саводхонлик масаласи.

Хужжатшунослик билимининг юзага келиши ва такомили

Қадимги туркий тилда “билим; билим соҳаси; назария”ни *bilig* аталган. Фан соҳаси *bilig* сўзи билан қўшиб айтилган: *et-öz bilig* – вужудни англаш билими; *bilgä bilig* – донолик билими, донишмандлик; *könül bilig* – будда фалсафасига кўра, ҳис этиш, англаш; *köz bilig* – будда фалсафасига кўра, кўз билан кўриб, ҳис этиш, англаш; *til bilig* – дин. саккиз турли билимнинг бири (= санскр. *jihva-vijnāna*); *tuymaq bilig* – дин. етуклик, тугаллик, комиллик (= санскр. *bodhi*) сингари.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида: *Ayittī elig tekmä türlüg bilig* (Элиг (Оймулдиға) турли-туман билимлар соҳасидан савол берди) деган жумла бор (QBN.28b.11). Бу жумладаги *bilig* “билим соҳаси”ни, “турлари”ни англатади.

Ёзма манбаларда *bilig* сўзи “китоб; асар” маъносида ҳам келади. “Қутадғу билиг” асарининг отидаги *bilig* айна маънодадир: “Qutadǵu bilig” – “Қутлантиргучи асар; бахтга элтувчи китоб” ёки “Саодат билими” дегани. Шунинг учун муаллиф ўз асарини бир ўринда “Qutadǵu kitābī” деб ҳам атаган.

Мухими, илк ўрта асрларда ҳужжатшунослик ҳам билим соҳаси сифатида шаклланди. Ҳужжатшунослик билимлари бирйўла эмас, жамиятнинг узоқ асрли тараккиёти, олди-берди муносабатлари, ижтимоий алоқалар расмий тус олиб, кишилар ўртасида ҳукукий муносабатлар ўрнатила бошлаганида ҳужжатшунослик билими ҳам юзага кела бошлади. Ҳужжатчилик билимининг юзага келиши давлатчилик тарихи билан боғлиқ.

Илк ўрта асрларнинг ёзма ёдгорликларида ҳужжатнинг сиёҳидан тортиб турларигача – ҳаммасининг ўз атамаси бор. Ёзма адабий тилдаги ушбу ҳодиса ўша чоғлардаёқ ҳужжатчилик билимлари юзага келиб, ўзининг такомил босқичига эришиб улгурганидан далолат беради.

Туркий ҳужжатчилик атамаларининг энг эскиларидан бири *söz* дир. Расмий мулоқотда *söz* “ҳукумдорнинг буйруғи, элга қарата айтган сўзи”ни англатган. Ёзув юзага келмасдан анча бурун, ўзаро расмий муомаладан бошлаб юрт эгасининг элга мурожаати ҳам, жамоа орасидаги ўзаро келишув муносабатлари ҳам *söz* дан бошланган. Ҳукумдор қўл остидаги кишиларга, элга ўз сўзини, буйруғини айтган. Ёзма ҳужжатчилик юзага келгандан кейин ҳам *söz* калимаси расмий битигларда айни вазифада ишлатила бошлади. Жумладан, илк ва ўрта асрларда яратилган ёрликларнинг унвонларида *sözü*м калимаси қўлланган. У “бу менинг фармоним, ёрлиғим” деган маънони англатади.

Кишилар ўртасидаги оғзаки келишув ҳам *söz* дейилган. Икки ҳукумдор орасидаги келишув *'ahd sözi* аталган.

Сўзлашувда, яъни оғзаки мулоқотда сўзловчи кўзда тутилганда *sözladi* дейилади. Бу маънони *aydı, tedi* феъллари ҳам ифодалайди. Тингловчига кўра эса *tiñladi, ešitti* дейилади. *Sözlä-* феъли биргалик нисбатда келганида “ўзаро келишув” маъносини билдирган. Масалан, ҳужжатларда *inča sözläštimize* деган бирикма ишлатилади, бу “(баҳосини) шундай келишдик” ангиламидадир.

Sözlä-, te-, ay- феъллари сўзлашувни, яъни оғзаки мулоқотни англатган бўлса, расмий ёзма услубни *biti-* ёки *yaz-* феъллари ифода этади: хат битувчи кўзда тутилганда *bitidi* ёки *yazdi*, адресат кўзда тутилганда *oqidi* дейилади. Расмий ҳужжатларнинг кўпи *bitidim*, *bitidimiz* феъллари билан тугайди.

biti – хатни, ҳужжатни ёки китобни “битмак” дегани;

ayitip biti – ҳужжатни унга айтиб [яъни унинг айтганлари бўйича] битмак, сўраб битмак; *ayitip bitidim* – унинг айтганлари бўйича сўраб ёздим; *inčkā ayitip biti* – унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз сўраб битмак; *inčkā ayitip bitidim* – унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз сўраб битдим.

Кишилар ўртасидаги ёзма расмий келишув *bitim* дейилган. У *biti-* (“битмак”) феълидан ясалган. *Bitim* кишилар ёки жамоалар ўртасидаги ёзма келишувнинг, унинг ҳукукийлигини таъминлайдиган ҳужжат турининг энг эскисидир.

Biti- феълидан *bitig* сўзи ҳам ясалган (<*biti*+*g*). *Bitig* нинг илкин маъноси “ёзув”; бундан “ҳужжат”, “мактуб”, “китоб” сингари маънолари урчиган. Ўтмишда ҳар қандай ёзма ҳужжат *bitig* дейилган. Бу сўздан бошқа атамалар ҳам ясалган: *bitig-belgü* – давлат тузуги; низоми; *baş bitig* – бош, асосий ҳужжат; *bitig üşik* – ёзув, хат; *boş bitig* – эрк ҳужжати; кулга эркинлик ҳукукини берувчи ҳужжат; *boş idmîş bitig* – эркинлик берувчи ҳужжат; *könli aytu bitig* – кўнгил сўровчи мактуб; *yantut bitig* – жавоб хати; *bičğas bitig* – қасам битими; *qumaru bitig* – насиҳатнома; *saqurt bitig* – аралаш сўзлар луғати; *tonqul bitig* – эълон қилинган асар; *bitigtaş* – битигтош; *bitig-belgü* – давлат тузуги; низоми; *bitig salām* – салом хат; мактуб; *bitig üşik* – ёзув, хат, сингари.

Bitig сўзи ўзи боғланган феъллар билан куйидаги маъноларни англатади: *bitig berdi* – ҳужжат берди; *bitig bitidi* – хат ёзди; *bitig bitişdi* – хат ёзишди; *bitig bitildi* – китоб ёзилди; *bitig bititti* – хат ёздирди; *bitig köčürdi* – бир нусхадан бошқасига кўчирди; *bitig бүрүлди* – мактуб, хат бураб букланди; *bitig yuđi* – хатни кириб ўчирди; *bitig yuldi* – китобни кўчириб ёзди; *bitig түрүлди* – хат ўралди.

Хат битувчи *bitig bititgüci* дейилган.

Biti- феълига *-gü* аффикси кўшилса, *bitigü* (яъни сиёҳдон) бўлади.

Кишилар орасидаги ўзаро расмий муносабатларни англатган энг эски сўзлардан яна бири *keñäš* дир. *Keñäš* сўзи бошлаб жамоа орасидаги ўзаро оғзаки келишувни билдирган. *Keñäš* нинг илкин маъноси “фикрда бир тўхтамга келиш; сўзда ўзаро келишув” дир. Қадимги туркларнинг кенгаши таърифловчи шундай мақоли ҳам бўлган: *Keñäšlig bilig üdräšür, keñäšsiz bilig opräšür*. – “Маслаҳатли иш борган сари яхшиланиб боради, бемаслаҳат қилинган иш борган сари бузилишига юз тутади”.

Хужжатчилик атамалари сирасида *yarliq* нинг келиб чиқиши ҳам жуда эски: харкалай. у *čar~yar* (яъни “чорлов”) ўзагидан ясалган кўринади. Бу сўз бошлаб, “тангрининг буйруғи; ёрлиғи; марҳамати”ни билдирган: битигларда *tängri yarliqadi* дейди, бу “тангри ёрлақади. марҳамат қилди” дегани. Ёки ўзгаларга эзу тилак тиланганда, *tängri yarliqasu* дейилган; бундан “худо ёрлақасин”, “худо буюрган бўлсин” эзгу нияти англашилади. Кул тигин ва Билга хокон битигларида Билга хоконнинг ўз ўтмишини хикоя қила туриб: *Tängri yarliqaduqin üčim, özüm-qutim har üčim qağan olurtum* деган сўзлари бор (Содиқов 2009.32). Бунинг маъниси: “Тангри ёрликагани учун, куч-қудратим бор учун хокон бўлдим” дегани. Кейинчалик бу атаманинг ишлатилиш доираси кенгайиб, “хукумдор буйруғи. фармони”ни ҳам англата бошлаган. *Yarliq* сўзи хукумдор буйруғига нисбатан ишлатилганда, *yarliqa-* (<*yar-liq+a*) феъли кўшиб айтилган: қадимги туркий битигларда *xan yarliq yarliqadi* дейди, бу “хон ёрлик берди; буюрди” дегани.

Ўрта асрларда юрт эгасининг ёзма буйруғи, фармони, шунингдек, амирлар, нуфузли кишиларга амал, унвон, ер, мол-мулк ва турли имтиёз берилганлиги тўғрисидаги расмий хужжат *yarliq~yarliq* аталган. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, *yarliq* – хоконнинг хати, фармони (чигилча) (МК.238b);

Айрим манбаларда, хусусан, “Ўғузхоқон” достонида бу атама *jarliq~jarluq* кўринишида қўлланган.

Yarliqa феъли ҳукумдорга тегишли бўлса, “марҳамат кўрсатди” маъносида ҳам келади.

Битигларда хон буюрганда *yarliqadi* ёки *yarliq yarliqadi* дейди, бу “хон буюрди; буйруқ берди; ёрлиқ берди” дегани. Аксинча, фуқаро ёки кичик даражадаги киши хонга мурожаат қилганда, *ötündi* дейди, бу “хондан ўтинди; ялинди; илтимос қилди” дегани бўлади. *Ötündi* сўзига -g қўшимчасини қўшиб, *ötüg* сўзи ясалган. *Ötüg* ёки *ötüg bitig* “илтимоснома; ариза” дегани. Баъзан *ötüg ötündi* ҳам дейди; бу “арз қилди” бўлади; *ötüg bitidi* бўлса “ариза ёзди” англашилади.

Хужжатларда кечган *tamğa* – тамға, муҳр; расмий хужжатларга қўйилувчи белги. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, шох ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри (МК.107а).

Ёрлиқларда “муҳр-тамға”ни *al tamğa* дейди. Бу бирикмадаги: *al* – “қизил”, *tamğa* – “муҳр” маъносини билдиради; *al tamğaliq yarliq* – ол тамғали ёрлиқ.

altun tamğa – олтин тамға; хоннинг тамғаси, муҳри; *kümüš tamğa* – кумуш тамға; тамғанинг бир тури, вазирнинг тамғаси.

муҳрдор, муҳр босувчини *tamğaçi* дейилган.

tamqaliğ – тамға урилган, муҳрланган дегани. Тарих китобларида: *tamqaliğ yarliğı tegdi* дейди. Бу жумла “тамға урилган ёрлиғи тегди” деган маънодадир.

tamğa qaq – тамға урдирмоқ, тамға бостирмоқ.

tamğala – тамғаламоқ, тамға урмоқ. Маҳмуд Кошғарийда шундай ўрнак бор: *ol bitig tamğaladi* – у хатга, китобга хон тамғасини урди (МК.300а).

ötüg – ариза; илтимоснома; *ötün-*, *ötünç* сўzlари ҳам айни ўзакдан. Бундан ясалган *ötüg bitig* – ўтинч битиги; илтимоснома, ариза; *ötüg saw* – сўров, илтижо.

Хат битувчи, котибни *bitigçi*, *bitkaçi*, *ilimğa*, *baxši* деганлар.

Baqši-baxši сўзи қадимги турк будда, моний диний жамоалари даврасида “устоз, мураббий” маъносида ишлатилар эди. Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик туркий тилда ва уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сақланиб қолди.

Масалан, ўрта асрларда уйғур хатида битувчи котиблар отига *baxši* сўзи қўшиб айтилган: *Zaynu-l-Ābidin baxši*, *ʿAbdu-l-razzāq baxši* сингари.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, *ilīmğa* – шох мактубларини турк хати билан ёзувчи котибдир (МК.42а). Бу атама “Қутадғу билиг”да *bitigçi ilīmğa* шаклида ишлатилган: *Ögdülmiş eligkä bitigçi ilīmğa nekü-teg kerakin ayur.* – Ўғдулмиш элигга хат ёзувчи котиб қандай (бўлуви) кераклигини айтади (QBN.100a,14); *Beglärğa bitigçi ilīmğa nekü-teg keräkin ayur.* – Бегларга битигчи-илимга [яъни беглар хизматидаги котиблар] қандай бўлмоғи кераклигини айтади (QBN.9,10).

Васиқаларда қўлланган ҳужжатчилик атамалари

baqši ~ *baxši* – аслида “устоз, мураббий” маъносини англатган; унвон ҳам бўлиб келади; котибни ҳам шундай аташган:

“устоз, мураббий” маъносида: *Men, Tıtsu yemä baxšımqa köni tapınmadın ketäyin tesär-men bu bitigtäki qınqa tegir-men.* – Мен, Титсу ҳам устозимга чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу ҳужжатда белгиланган жазога тортилишига розиман (№ 1.18v–20v); унвонни билдиради: *Ara Temür sözüm Turı b(a)qşıqa.* – Ара Темур сўзим Турби бахшига (№ 10.1).

Кейинчалик хат битувчи котибларни ҳам *baqši-baxši* аташган. Ўрта асрларда, хусусан, Темурийлар замонида эски уйғур хатида битувчи котиблар *baxši* дейилган. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: халқ ижодида “достон айтувчи, достончи”ни англатади. Айрим ўзбек шеваларида фолбинни ҳам *baxši* аталади.

bitig – “ёзув, хат; китоб; ҳужжат” маъноларида келади:

Масалан, “ҳужжат” маъносида: *Men, Muḥsuz Qa(y)a Turmıš Temürkä bitig berür-men.* – Мен, Муҳсуз Қая Турмиш Темурга ҳужжат берурман (№ 6.1–2); *Men, Tıtsu bitig qılmıš kün üzä y(i)g(i)rmi s(a)tır kümüš tügäl aldım.* – Мен, Титсу ҳужжат тuzилган кунни йигирма сатир қумушни тугал олдим (№ 3.7–8).

بولما وېر *baş bitig* – бош, асосий ҳужжат: *Çin üçin Tiñazädin satgîn almiş baş bitigin berip.* – Асл (ҳужжат бўлгани) учун Тингазадан сотиб олинган бош ҳужжатни бериб (№ 6.5–6).

بولما وېر *çin baş bitig* – чин бош ҳужжат; асл ҳужжат (№ 10.13).

بولما وېر *bek bitig* – мустаҳкам, ишончли ҳужжат: *Anin taplaşip, b(e)k bitig qıldimiz.* – Шунга келишиб, ишончли ҳужжатни туздик (№ 5.15).

بولما وېر *ög bitig* – асл ҳужжат (№ 8.7).

بولما وېر *idīs bitig* – тўлов ҳужжати. тўлов қоғози; квитанция (№ 10.12).

بولما وېر *nišan* – нишон, белги, тамға: *Bu nišan men, Muñsuz Q(a)yañiñ-ol.* – Бу нишон мен, Мунгсуз Қаяниқидир (№ 6.13).

بولما *saw* – сўз; даъво, талаб: *sawları yorımasun* – сўзлари ўтмасин, даъвоси инобатга олинмасин (№ 1.9).

بولما *söz* – сўз, гап; ёрлик, фармон: ҳужжат; битим, келишув; даъво, талаб:

“ёрлик, фармон” маъносида: *Ara Temür sözüm Turı b(a)qşıqa.* – Ара Темур сўзим Турби бахшига (№ 10.1);

“битим, келишув” маъносида: *Bu sözkä Qora Qıdar tanıq.* – Бу сўзга Қўра Қиоар гувоҳ (№ 6.11);

“даъво, талаб” маъносида: *Çamlasarlār, sözlärimiz yorımasun.* – Даъво қилсалар, сўзларимиз ўтмасин (№ 6.10–11).

بولما *tanıq* – гувоҳ: *Tanıq – Nom Qulı, tanıq – Kökiis Qaya.* – Гувоҳ – нум Қули, гувоҳ – Кўкус Қая (№ 4.16–17).

بولما *tamğa* – тамға, белги: *Bu tamğa biz ikägüñiñ-ol.* – Бу тамға биз, иккимизниқидир (№ 1.18v).

بولما *yasa* – яса, давлатнинг бош қонуни: *Apat bir-ök ilgäli-tartğali saqınsar, sawları yorımasun. Yasadaqı qınqa tegsünlär.* – Агар бирор қимса тортиб олишни ҳаёл қилса, сўзлари ўтмасин. Давлат қонундаги жазога тортилсинлар (№ 1.8–10).

Илк ўрта асрларда яратилган васиқаларнинг ҳозирги сақланганлик ҳолати

Илк ўрта асрларда яратилган туркий васиқалар ўтган юзйилликнинг бошларида Шарқий Туркистоннинг турли ўлкаларига уюштирилган илмий экспедициялар чоғида қўлга киритилган бўлиб, ҳозирда дунёнинг йирик қўлёзма фондларида сақланмоқда. Йирик коллекциялар Берлиндаги Бранденбург Академиясининг қўлёзмалар фондида, Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида, Урумчидаги Тарих музейида жамланган.

Расмий ҳужжатларнинг ҳозирги кездеги сақланганлик даражаси ҳар хил: баъзилари, қоғозининг уринганлиги демаса, нисбатан яхши турибди. Айрим битиглар ниҳоятда пароканда, қоғози титилиб кетган, матннинг бир парчасигина сақланган, ҳолос.

Матнларнинг ранги бир хил эмас: куюк сиёҳ билан тиник ёзилганлари ҳам кўп, орада сиёҳи намиқиб, ўчиб кетганлари ҳам бор. Лекин, бир жиҳатига тан бермак керак, кўпининг сиёҳи хали хануз тиниклигича турибди.

Айни чоғда айрим ҳужжатларнинг оригинали йўқолган. Муҳими шундаки, битигларни тониб келтирган ёки илк бор ўрганиб, нашр эттирган олимлар ўша оригинал нусхалардан фойдаланганлар. Лекин орада нима бўлгани номаълум, айрим ҳужжатларнинг ўзи йўқ. Яхшики, улар ўша чоғда сураатга олиб қолingan экан. Ҳозир ўша сураатга олинган нусхаларигина қолган, ҳолос. Ушбу фотонусхалар ҳам Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида бошқа қўлёзмалар орасида сақланмоқда.

Матн кўрки ва бадний безаклари

Васиқаларда ортиқча безаклар йўқ. Матн бир текис, чиройли хат билан тартибли ёзилган бўлса, ютуғи шунда.

Васикаларни баъзан саводли, олди-берди қилиб юрган мансабдор кишиларнинг ўзлари битган. Кўпинча бу юмуш билан баҳши (ўтмишда котибни шундай аташган) ёки идора ходими (нотариус) шуғулланар эди. Васикаларнинг хат услубида ҳам бу нарса сезилиб туради: олди-берди қилиб турган кимсалар битган васикаларнинг хат услуби оддий, баъзан қаторларида изчиллик йўқ, шошиб ёзилгани билиниб туради. Котиблар ёки идора ходими битган васикалар эса тартибли, айримларининг хати чиройли, инжудай тизилиб туради.

Матндан ташқари, ҳужжатларга муҳр-тамғалар ёки кишиларнинг ўз тамғалари ёки белгилари қўйиб кетилган. Матнда булар *тамға*, *nišan* ёки *belgü* деб аталган.

Тамға ва нишонларнинг қўйилиш тартиби бор. Кишиларга тегишли тамға ёки белги-нишон, одатда, васиқа охирлаганда қўйилган. Матнда унинг кимга тегишли эканлиги таъкидлаб ҳам қўйилади.

Давлат идораси ёки расмий кишиларга тегишли муҳр-тамғаларнинг қўйилиш тартиби бироз фарқли. Бунда васиқа ёзиб бўлингач, бир бетли бўлса, кўпинча, матннинг учта жойига: биринчи қаторнинг бошланишига, матннинг ўртасига ва сўнгги қаторнинг охирларига тамға босилган. Матн қоғознинг терс бетига ўтган бўлса, у ерда ҳам сўнгги қаторга тамға урилган. Баъзи ҳужжатларда матннинг бир нечта жойига муҳр-тамға уриб чиқилган.

Кишиларнинг шахсий белгилари беш қиррали, олти қиррали, саккиз қиррали юлдуз, шунингдек, турли чизиқлар, геомертик шакллар кўринишида бўлиши мумкин. Улар ихтиёрий танланган бўлиб, қондасини бир тизимга солиш қийин. Бундай белгилар, одатда, кичикроқ нарсаларнинг олди-бердиси учун тузилган васикаларда учрайди. Нима бўлганда ҳам, улар юридик кучга эга эди.

Муҳр-тамғалар эса тўрт бурчакли, доирасимон, бодомсимон, саккиз бурчакли, яримойсимон ишланган бўлиб, ичига ўзига

хос услубда ёзув битилган. Мухр-тамгалар йирик олди-берди ҳужжатларида ишлатилар эди.

Хат тури ва илк ўрта асрларда саводхонлик масаласи

Расмий ҳужжатларни, васикаларни олди-берди килиб турган кимсалар битадими, махсус бахшилар ёки идора ходими битадими, бундан катъи назар, саводхонликка алоҳида урғу берилган. Афтидан, кўлидан келмаган кишилар бу ишга уннамаган чоғи. Хати оддий ёки бир оз кўримсиз бўлиши мумкиндир, лекин матннинг имлоси, хатосиз, ёзма адабий тил ўлчовлари доирасида бўлишига эътибор берилган. Шунинг билан бирга, ҳужжатчиликда расмий матнлар учун ишлаб чиқилган стилистик ўлчов ва қолипларга амал қилиниши керак эди.

Васикалар илк ўрта асрларнинг туркий ёзма адабий тилида, ёзма адабий тилнинг расмий услубида битилган.

Фанда маълум бўлган ҳужжатларнинг тил ва услубий хусусиятлари илк ўрта асрларда турк жамиятида ҳужжатчилик ишлари ҳамда ҳуқуқий саводхонлик юқори даражада эканидан далолат беради.

Васикалар учун, уйғур ёзувининг уч хил услуби танланган. Булар фанда *яримквадрат (полуквадратное)*, *яримкурсивли (полукурсивное)* ва *курсивли (курсивное)* *хат тури* деб юритилади (*қаралсин:* УДД,13). Ёзув услубларининг генезиси тўғрисидаги қарашлар ҳам қизиқарли. Бунга кўра, ёзувнинг биринчи тури Кўчу беклигининг илк даврларида яратилган ҳужжатларда ишлатилган (X–XI юзйилликлар), учинчи хили мўғуллар салтанати даврига хос (XIII–XIV юзйилликлар), иккинчиси эса ўтиш босқичига тегишли эканлиги таъкидланади (*ўша жойда*).

Уч турга бўлинганлиги тўғри, бироқ курсивли (яъни югурик) хат турининг кейинчалик келиб чиққан, дейилиши бир оз мулоҳазали. Сабаби, Кўчу беклигининг илк даврларида

яратилган деб чамаланаётган васикаларнинг кўпи югурик хат туридadir. Англашиладики, илк босқичларда яримквaдрaт кўринишли хат тури билан бир каторда, курсивли хатдан ҳам кенг фойдаланилган. Ёзувнинг яримквaдрaт услуби ҳам, курсивли услуби ҳам айтарли бир пайтда шакллaнган. Қандай хат турининг танланиши кўпроқ котибнинг маҳорати ва ҳужжатнинг нечоғлиқ муҳимлигига боғлиқ эди. Ёзув техникасининг қийин-ўнғайлигига қараб, кейинчалик курсивли ёзув оммaлашиб кетган.

Бунинг бошқа бир мисoли: Тўхтамишхоннинг поляк кироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи билан Темур Қутлуғ ёрлиғи бир маданий муҳитда, Олтин Ўрдада яратилган; иккови ҳам ҳужжатчиликнинг классик намуналари саналади, лекин ҳар иккисининг хат услуби бошқа-бошқа. Демак, хат услублари ва унинг танланиши масаласида сўз юритилганда шу нарсaлар ҳам инобатга олинмоғи керак.

Ёзув турларининг характерли белгилари қуйидагича:

Биринчиси ва энг оммaлашгани ёзувнинг *югурик* (яъни *курсивли хат*) туридир. Бу хатдаги айрим матнлар ниҳоятда чиройли, ҳарфлари майда ва текис. Югурик хатда оддий қилиб битилган васикалар ҳам кўп. Бу услуб ҳамманинги қўли келадиган хат тури эди. Одатда, бу хат тури, учли йўнилган қамиш қаламда битилган.

Айрим васикалар ёзувнинг *классик китобий услубида* (*яримквaдрaт / полуквaдрaтнoе*) бўлиб, лекин уларнинг сони оз.

Ҳужжатчиликда кенг ёйилган яна бир *хат услуби классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан* (*яримкурсивли / полукурсивнoе*). Бундай хат учи тўмтоқ йўнилган қамиш қаламда битилиб, ҳарфларнинг ёзилиш усулида бу нарсa яққол кўриниб туради.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. МАТН ЛИНГВИСТИКАСИ

Эътибор қаратилган масалалар:

Илк ўрта асрларнинг васикаларида харф ва товуш муносабатлари.

Илк ўрта асрлардан қолган васикалар тилининг фонетик трансформацияси.

Товушлар уйғунлиги ва унинг матнда акс этиш усуллари.

Матнлар тилининг морфологик интерпретацияси.

Васикалар тилининг синтактик интерпретацияси.

Матнда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш масаласи.

Гапларнинг мазмунига кўра турлари ва структураси.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Уйғур алифбосидаги харфлар полифоник хусусиятга эга: муайян харф бир қанча товушни ифодалаш учун ишлатилган. Шунинг учун ҳам уйғур ёзуви матнларни транскрипцияга ўгиришнинг ўзига яраша қийинчилиги бор.

Кузатувларга қараганда, илк ўрта асрларда яратилган ёдгорликлар, хусусан, васикалар тилида тўққизта унли фонема ишлатилган. Булар: [a], [ā], [e], [ī], [i], [o], [ō], [u], [ū].

Бу унлилар алифбодаги учта харф – *alif*, *vāv* ва *yā* билан ифода этилган. Шунга қарамай, уйғур ёзувида туркий тилнинг унлилар тизимидаги мураккаб, ўзига хос хусусиятларни бериш имкониятлари мавжуд эди. Муҳим белгиси, йўғон ва ингичка унлиларнинг ёзувда фарқланишидир. Масалан, сўз бошида йўғон, орқа қатор [a-] ни ифодалаш учун *alif* қўшалок ҳолда (▲), аксинча, ингичка, олд қатор [ā- (-e)] эса битта *alif* билан (▲) ёзилган. Ёки *vāv* харфи барча лаб унлиларини ифодалашга хизмат қилган. Бунда сўз боши ва биринчи бўғинда келувчи ингичка, лабланган [ū] – [ō] унлиларини ифодалаш учун *vāv* га *yā* харфи улаб кетилган: ~~yā~~ *īcīnč*, ~~yā~~ *kūč* сўзларидаги

сингари. Йўғон [u] ва [o] унлилари эса бир *vāv* билан ёзилган: ~~ا~~ *ud*, ~~او~~ *otuz*, ~~قۇلۇغ~~ *qulug* сўзларидаги сингари.

Бунинг сингари имло хусусиятлари сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзакли эканлигини билдириб туради. Бу имло хусусиятлари илк ўрта асрларнинг туркий ёдгорликларида катъий амал қилади (Биз тадқиқ этаётган васикалар ҳам ана шу доирада туради). Бироқ, ўрта асрларга келиб, хусусан, XV юзйилликда Ўрта Осиё ўлкаларида яратилган битигларда бунга кўпда амал қилинмай қўйди: йўғон унлилар ҳам, ингичкалари ҳам бир хил ёзиладиган бўлди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилдаги орқа қатор, йўғон [a] ни ифодалаш учун араб тилшунослигидаги *išbā* (яъни “йўғон”), олд қатор [ä-e] учун эса – *išmām* (яъни “ингичка”) атамасини қўлланган. Жумладан, *ا* сўзидаги *alif* ҳарфини икки хил талаффуз қилиш мумкин: агар уни йўғон унли сифатида талаффуз қилинса, “от (хайвон)” тушунилади, агар уни ингичка ўқилса, “эт, гўшт” бўлади. Ушбу фонетик ҳолат луғатда шундай берилган: *ا* *at* – от; йўғон ўқиладиган *alif* билан (*bi 'išbā 'i-l-alifi*) (МК.15a); *ات* *et* – ингичка ўқиладиган *alif* билан (*bi 'išmāmi-l-alifi*); эт, гўшт (МК.15a). Яна мисол: *اڧ* *ew* – уй; ингичка *alif* (яъни [e]) билан (*bi 'išmāmi-l-alifi*) (МК.27a).

Унлининг йўғонлигини билдирадиган *išbā* атамаси билан изоҳланган сўзларга яна мисол: *اڭ* *Uc* – йўғон *alif* билан (*bi 'išbā 'i-l-alifi*); машҳур бир шаҳарнинг оти (МК.15b); *تو* *to* – йўғон унли (яъни [o]) билан (*bi-l- 'išbā 'i*), ундан тайёрланадиган овқатнинг оти (МК.268a).

Ёки *vāv* ҳарфи туркий матнларда тўрт хил унлини англатади [o]–[ō] ёки [u]–[ū]. У ингичка унлиларни англатганда, муаллиф уларга нисбатан *išmām* атамасини қўллаган. Луғатда берилишига мисол: *اوت* *öt* – девор ва тахтадаги ёрик; *vāv* ингичка талаффуз қилинади (*bišammati-l-vāvi*) (МК.17b); *اود* *öd* – вакт, замон; *vāv* ҳарфи ингичка ўқилади (*bišammati-l-vāvi*) (МК.17b).

Матнларда **1** ҳарфи [d] ундошини, шунинг билан бирга, [t] ни, ўрни билан, тишора [o] ҳам ифода этади. Масалан, матнда *bitig* сўзи <-t-> билан эмас, <-d-> билан **بیتگ** деб ёзилган. Биз бунини *bidig* эмас, сўзнинг талаффузига мос ҳолда *bitig* деб ўқиймиз. Ёки матнда **بیتدیم** яъни *bididim* ёзилган. Бу сўздаги биринчи <-d-> ни [t], иккинчисини эса [d] сифатида *bitidim* деб ўқиймиз, маъноси “битдим, ёздим” бўлади.

Ёзувда **ب** ҳарфи эса [t] ундошини, шунинг билан бирга, [d] ни ҳам ифода этади.

Алифбодаги **ب** ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини билдиради. Араб ёзувли туркий матнларда ҳам шундай: **ب** *bā* ҳарфи ҳар икковининг ўрнида ишлатилган. Айрим ҳоллардагина [p] ни фарқлаш учун уч нуктали **پ** дан фойдаланилган.

Бу борада кўк турк ёзувидаги матнни ўқиш анча қулай: ушбу алифбода уларнинг ҳар бири учун айри-айри ҳарф бор: **ا** ва **پ** ҳарфлари жарангли [b] ни, **پ** эса жарангсиз [p] ни англатади.

Араб ёзувли матнларда [b] ва [p] нинг *bā* ҳарфи билан берилгани, айрим сўзлар ва қўшимчаларнинг тарихий талаффузини тиклашда ҳатто мутахассисларни ҳам чалғитиб қўймоқда. Масалан, Алишер Навоий асарларининг ҳозирги нашрларида феълларнинг равишдош шакллари [b] билан берилаётир. Аслида илк ва ўрта асрларнинг туркий ёдгорликлари тилида равишдошларда жарангсизлашиш кучли бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *-b* (*-ib*, *-ib*) аффиксли равишдошлар ўтмишда *-p* (*-ip*, *-ip* / *-up*, *-üip*) фонетик вариантыда талаффуз қилинган. Бунини кўк турк ёзувли битиглар тилида ҳам ёрқин кузатиш мумкин. Шунга кўра, уйғур ва араб ёзувли туркий ёдгорликларни транскрипцияга ўтирганда равишдошларни *bilip*, *kelip*, *aytip*, *başlap* шаклида жарангсиз [p] билан берилса, тўғри бўлади.

Туркий матнлардаги [b] ва [p] масаласида туркшуносликда кўп баҳслар бўлган. Ҳатто бир пайтлар В. Радлов “Қутадғу

билиг”нинг уйғур ёзувли нусхасини транскрипцияга ўгирганда матндаги *beg*, *bilig*, *bitig* сўзларини жарангсизлаштириб, *pek*, *pilik*, *pitik* деб берганди. Бу хатоликка ўз пайтида чек қўйилган. Ҳозир туркшуносликда бу нарсалар анча изга тушиб қолди.

Уйғур алифбосидаги **ك**, яъни *kā* харфининг вазифаси ҳам кенг: у жарангсиз [*k*] ва жарангли [*g*] ундошларини англатади. Араб хатида ҳам шундай: туркий матнларда *kāf* харфи ҳар иккала ундош учун ишлатилган. Бирок, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари қўлёзмасида. “Кутадғу билиг”нинг араб ёзувли Наманган нусхаси. “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг араб ёзувли С қўлёзмасида айрим ўринларда “бу ҳарф жарангли [*g*] ни билдиради” деган маънода *kāf* нинг устига уч нукта қўйиб кетилган. Масалан, “Девону луғати-т-турк” қўлёзмасида: **اڭا** *ōgā*, яъни “доно” сўзида (МК.5а). Ёки *gitta* ли *η* товуши ҳам ана шундай ҳарф билан берилган: **اڭ** *aŋ* – янок; **قزل اڭ** *qizil aŋ* – қизилмағиз (МК.16b); **اڭ** *aŋ* – куш номи (МК.16b); **اڭ** *ōŋ* – ўнг, олд (МК.16b); **اڭ** *ōŋ* – ранг (МК.16b); **اڭ** *aŋ* – ўнг иш (МК.16b); **اڭ** *oŋ* – ўнг (“сўл” нинг тескариси) (МК.16b).

Қўк турк ёзувида уларнинг ҳар бири учун айри-айри ҳарф бор: **ك** харфи жарангли [*g*] ни, **ق** эса жарангсиз [*k*] ни англатади. Ёзувнинг қулайлигидан илк ўрта асрларнинг ёдгорликлари тилида *beg*, *bitig*, *bilig* сўзлари [*g*] билан талаффуз қилинганлигини билиш мумкин. Масалан, Тўнюқук битигида: **ك** *beg* (Тўн.36), **ق** *bilig* (Тўн.6); Қул тигин битигида: **ك** *bitig* (К.11) ва б.

Уйғур ёзувли матнлардаги *kā* харфи, шунингдек, арабий ёзувлардаги *kāf* нинг [*k*] ёки [*g*] эканлигини аниқлашда грамматик асарларда келтирилган изоҳлар ҳам муҳим. Масалан, Махмуд Кошғарий туркий сўзлардаги жарангли [*g*] товушини *kāfūn rakikatun* атамаси билан изоҳлаган. Арабча *rakika* асида “ингичка” дегани, лекин у *kāf* га нисбатан қўлланганда “жарангли” маъносини билдиради. Лугатда берилишига мисол: **ك** *kūg* – жарангли *kāf* (яъни [*g*] билан)

(*bikāfin rakikatin*): шеър ўлчови, вазни; масалан: *bu yir ne kug izā-ol* – бу шеър қандай вазнда? (МК.250b). Жарангсиз [k] га келсак, уни аввалгиси билан кориштириб юбормаслик учун, *kāfin Şulbatun* атамаси билан берилган; *Şuluba* асли “йўғон” дегани, лекин бу ўринда “жарангсиз”ни билдиради. Масалан: *كۆك kök* – жарангсиз *kāf* (яъни [k]) билан (*bi-l-kāfi-Ş şulbatī*); “кўк, осмон”. Бу сўз қуйидаги мақолда ҳам келган: *Kökka südsä, yizkâ tüşür*. – “Кўкка тупурса, юзга тушади” (МК.251a).

Демак, уйғур ёзувли битигларда *kā* ҳарфининг [k] ёки [g] эканлигини туркий тилларнинг фонетик-фонологик хусусиятлари, шунингдек, кўк турк ёзувли манбаларда ушбу сўзнинг қандай келгани, араб ёзувли манбалардаги айрим ишоратлар ҳамда илмий асарлардаги изоҳларга таяниб тиклангани маъқул.

Ёзувда [q], [ġ], [x] ундошлари ҳам фарқланмайди: улар бир ҳарф билан ифода этилган: сўз бошида – , сўз ичида – , сўз охирида шаклларида. Лекин шунга қарамай, айрим матнларда, бошқа товушлардан фарқлаш учун <q> нинг устига икки нукта қўйиб кетилган: сўз бошида – , сўз ичида – , сўз охирида шаклларида.

Баъзи матнларда эса <q> нинг устига чизикчасифат бир нукта қўйиб кетилган (масалан, № 5- васиқада).

Турфондан топилган илк ўрта асрларда яратилган васиқалар фанда “шарқий диалектлар” деб аталаётган тил гуруҳига хос хусусиятларни аке эттиради.

Кўк турк битигларидаги *ben, miñ, hāñü, biñ* сингари [b-] билан бошланган сўзлар васиқаларда [m-] билан келган: *men – мен* (№ 4.18), *Miñsiz Qaya* – атоқли от (№ 6.14). Ёки яна бир мисол: *mindin soñğra* – бундан сўнг (№ 6.7–8).

Васиқаларнинг тили [d]- лашган тил. XV юзйилликда яратилган эски ўзбек тили ёдгорликларида [y] билан келувчи сўзлар васиқаларда [d] билан келган: *ala id – ола ҳўкиз* (№ 4.5), *id yil – сугир йили* (№ 5.1), *ilüs qil(i)r qodmüs* – улуш қилиб қўйилган; ҳиссасига тушган (№ 6.3).

Қўлёзмаларда бу сўзлар **ا** ҳарфи билан берилган. Лекин бу ўриндаги <д> тишора [δ] нинг ифодаси бўлиши ҳам мумкин: масалан, мучал йил **مۈچال يىل** *ud yil* (~*ud yil*) (№ 5.1); **قودمىش** *qodmīš* (~*qodmīš*) (№ 6.3) сингари. Чунки Махмуд Кошғарий “Девону луғати-т-турк” асарида ўн саккиз ҳарфли уйғур алифбосини келтириб, ҳар бирининг тагида араб ҳарфларидаги ўкилишини берган. Ўша ерда уйғур алифбосидаги **ا** ҳарфини арабча **آ**, яъни <δ> билан изоҳлайди.

Илк ўрта асрларнинг ёзма ёдгорликларида [d] ёки [δ] билан келган сўзлар, ҳозирги туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида [y] ёки [g] га ўзгарган: *айиқ*, *қуйи*, *қайғу*, *эзгу* сингари. Лекин, айрим ҳолларда [d] лашган шакли ҳам учраб туради. Масалан, *қудуқ*, *идиш* сўзларида. Бу ўринда *қудуқ* сўзи *қуйи* дан ясалган (унинг қадимги шакли *qudī*). Қизиги шундаки, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида унинг ҳар учала шакли бор: *quduḡ*, *diḡ*, *quyuḡ*.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *quyuḡ* – қудуқ. Бу сўзнинг *qudiḡ* шакли ҳам бор (МК.259а).

Ёки бошқа бир ўринда унинг *quduḡ* шаклига ҳам мисол келтирилган: *Qowī er quduḡqa kirsā, yel alir*. – “Бахтсиз киши қудуққа тушса ҳам, қийнаш учун шамол уни қудуқдан чиқариб олади” (МК.273а).

Васиқалар тилида товушлар уйғунлиги ва унинг ёзувда берилиши

Туркий тиллар, шу қаторда илк ўрта асрлардаги туркий тил ҳам агглютинатив табиатлидир. Унда ўзак-морфема сўзнинг бош англамини белгиловчи бўлиб, унга бирикувчи аффикслар ўзакдан англашилган тушунчани аниқлаштиришга, чуқурлаштиришга хизмат қилади. Сўзнинг ўзаги ўзига қўшилаётган қўшимчаларни маъно жиҳатидангина эмас, товуш жиҳатидан ҳам ўзига бўйсундириб олади (*қаралсин*: Стеблева 2012,9). Бунга кўра, сўз йўғон ўзақли бўлса, унга қўшимчаларнинг ҳам

йўғон талаффузли вариантлари қўшилади. сўз ингичка ўзакли бўлса, унга қўшимчаларнинг ҳам ингичка талаффуз қилинадиган вариантлари қўшилади. Шундай қилиб, илк ўрта асрлардаги туркий тилнинг луғат таркибидаги сўзлар бутунича йўғон ёки ингичка талаффузли бўлади.

Яна, қўшимчалар ўзақдаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига ҳам боғлиқ бўлади: ўзақдаги унли лабланган бўлса, қўшимча унлиси ҳам лабланган; ўзақдаги унли лабланмаган бўлса, қўшимча унлиси ҳам лабланмаган бўлади.

Қўшимчанинг жарангли ва жарангсиз ундош билан бошланувчи вариантлари ҳам бўлади. Сўзнинг қандай ундош билан тугашига қараб, у ёки бу варианты танланади: сўз жарангсиз ундош билан тугаса, қўшимчанинг ҳам жарангсиз ундош билан бошланувчи варианты; сўз унли товуш, жарангли ундош ёки сонор билан тугаса, қўшимчанинг ҳам жарангли ундош билан бошланувчи варианты қўшилган. Шунга қўра, илк ўрта асрларнинг туркий ёдгорликлари тилида қўшимчаларнинг ози билан иккитадан, кейин тўрттадан, кўпи билан саккизтагача фонетик вариантлари амал қилган (*қаралсин*: Sodiqov 2009.122–125). Масалан, хунар эгасининг оти йўғон ўзакли сўзларга *-ēī*, ингичка ўзакли сўзларга эса *-ēī* қўшиб ясалган. Ёки қараткич келишиги қўшимчаси *-niŋ*, *-niŋ* / *-nuŋ*, *-niŋ*; сифат ясовчи қўшимча *-liġ*, *-lig*, / *-luġ*, *-lūg*; нарса-буюм отини ясовчи қўшимча *-qiĉ*, *-ġiĉ*, *-kiĉ*, *-giĉ* / *-quĉ*, *-ġuĉ*, *-küĉ*, *-güĉ* сингари фонетик вариантларда ишлатилган.

Қўшимчаларнинг фонетик вариантлари ўзакнинг фонетик табиатига қараб танланган.

Яна бир жиҳати, уйғур хатида сўзнинг ингичка ёки йўғон эканлиги махсус белгилар билан ҳам фарқланади.

Биринчиси, ингичка ёки йўғон унлиларнинг ёзувда фарқланишидир. Бу ёзувда ингичка, олд қатор унлиларнинг махсус белгилари бор. Масалан, матнларнинг бирида кечган *tüz ülüšlüg* сўз бирикмасини олайлик (№ 3.6): бу бирикмадаги *tüz* – “тўғри; текис” англамида; *ülüš* – “хисса, улуш”; *-lūg* эса сифат ясовчи қўшимча; *tüz ülüšlüg* – “тенг улушли; баб-баробар” дегани. Ушбу сўз бирикмаси уйғур ёзувли матнда

шаклида ёзилган. Ушбу бирикмадаги *tüz* сўзи ҳам, *ülüşlüg* ҳам ингичка талаффузли бўлиб, уларнинг ингичка талаффуз этилганлигига қуйидаги график белгилари сигнал бўлиб хизмат қилади: *tüz* сўзидаги [-*ü*-] фонемаси [-*u*-] дан фарқли ўлароқ, ёзувда *vāv* ва *ya* билан (و) ёзилган; *ülüşlüg* сўзида биринчи бўғиндаги [-*ü*-] ҳам (u) шаклидадир. Яна бир белгиси, *ulus* сўзи ингичка ўзақли бўлгани учун унга сифат ясовчи қўшимчанинг ингичка -*lüg* варианты қўшилган. [*u*] унлиси эса, [*ü*] дан фарқли ҳолда, сўз бошида *alif* ва *vāv*, сўз ичида ёлғиз *vāv* билан ифода этилган: *ud* (ود), *qutluğ* (قۇتلۇغ) сўзларидаги сингари.

Ёки сўз бошида [*a*-] фонемаси [*ā*-] дан фарқли ўлароқ, қўшалок *alif* билан ёзилган: *ay* (اي), *alti* (آلتي) сўзларидаги сингари. Чоғиштиринг, [*ā*-] фонемаси битта *alif* билан берилган: *ädgü* (آدغۇ) сўзидаги сингари. Таркибидаги <*a*-> ёки <*ā*-> га қараб сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзақли эканлигини билиш мумкин.

Булардан ташқари, сўзларга қўшиладиган қўшимчалар ҳам сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзақли эканлигини англатиб туради. Яъни йўғон ўзақли сўзларга қўшимчаларнинг ҳам йўғон вариантлари, ингичка ўзақли сўзларга қўшимчаларнинг ҳам ингичка вариантлари қўшилади: *altı otuzqa*, *tudunqa*, *ayağqa tegimligkä*, *baxšimqa*, *ilgäli-tartğali*, *yasadaqı qınqa*, *bitigtäki qınqa* сўзларидаги сингари.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

Келишик. Илк ўрта асрлардан қолган васиқалар тилида еттита келишик ишлатилган.

Васиқалар тилида жўналиш келишигининг қўшимчаси -*qa*, -*kā* дир. Унинг -*ğā*, -*gā* варианты илк ўрта асрларда яратилган битиглар учун унчалик характерли эмас. Бу нарса Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида келтирилган туркий ўрнакларда яхши кўринади.

“Девону лугати-т-турк”да келтирилган туркий ўрнакларда **жўналиш** келишигининг ингичка варианты *kāf-u alif* билан ёзилган бўлиб, унинг *-kā* ёки *-gā* эканини аниқлаш кийин. Асарнинг илмий нашрларида жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин қўшилганини *-kā*, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолдагиси эса *-gā* деб берилаётир. Мухими шундаки, асарда йўгон ўзакли сўзларга қаратқич қўшимчаси изчил ҳолда *qāf-u alif*, яъни *-qa* шаклида қўшилган. Бутун бошли асарда биттагина мисол *-gā* билан келган, ҳолос. Шунга кўра, ингичка сўзларга қўшилган *kāf-u alif* ни, жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин ҳам, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолда ҳам *-kā* деб ўқилгани тўғри бўлади.

“Куталғу билиг”нинг араб ёзуви Наманган ва Қоҳира нусхаларида ҳам шундай: йўгон талаффузли сўзларга қаратқич қўшимчаси изчил ҳолда *-qa*, ингичка ўзак-негизли сўзларга эса *-kā* шаклида қўшилган.

Биз тадқиқ этаётган васиқаларда йўгон ўзак-негизли сўзларда **Ў**, ингичка ўзак-негизли сўзларда **Ў** шаклида қўшилган. Бунда [q] товуши кўпинча икки ёки бир нуктали **ق** билан берилади. Шунга кўра, жўналиш қўшимчасини йўгон-ўзак негизли сўзларда **Ў** шаклида ёзилган бўлса ҳам, транскрипцияда *-qa*, шунга мувофиқ ҳолда, ингичка ўзак-негизли сўзларда жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин ҳам, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолда ҳам *-kā* деб олингани маъқул. Масалан: *Čintsu ayağqa tegimligkā birkā iki berip, ağır qınqa tegirbiz. – Хазрат Чинтсуға бирға икки бериб, ағир қинқа тегирбиз* (№ 1-васиканинг 14v–16v- каторлари).

Тушум келишиги *-ni*, *-ni* аффикси билан бир каторда, *-n* (*-in*, *-in* / *-un*, *-ün*) аффикси билан ҳам ифода килинган: *Tutquğ*

kümüšin inča sözläšt(i)miz. – Эвазига туланадиган кумушни шундай келишидик (№ 2.5).

Васиклар тилида, ўрни билан, тушум келишигининг қадимги -ġ, -g (-iġ, -ig / -uġ, -üġ) аффикси ҳам ишлатилган: *sekiz siltir kümüšüg men, Yuqa altım* – саккиз ситир кумушни мен, Юқа олдим (№ 8.6–7).

Чиқиш келишиги -tin, -tin / -din, -din билан бир қаторда, -ta, -tä / -da, -dä аффикси билан ҳам ифода этилади. Бу аффикснинг ўрин-пайтми ёки чиқиш келишигими эканлиги контекстга қараб аниқланади: *ayaġqa tegimligtä kin tört yoli boš, öz köñülinčä barsun.* – ул хазратдан кейин тўрт йўли очик, ўз истағича кетсин (№ 1.5–6).

Восита келишиги -n (-in, -in / -un, -ün) аффикси билан ифода қилинган: ... *biz, qam(a)ġ on kiçig qur sewig köñülün, secü biligin* ... – ... биз, барча ўн кичик қур очик қўнғил ва соғ ақл билан ... (№ 5.1–2). Бошқа бир мисол: *Bu Tıtsu atl(i)ġ oġul Cıtsu ayaġqa tegimligkä bar erginčä könin pisiġin tapinır* – Бу Тумсу отли ўғил хазрат Чинтсуга бор эканида [ўла ўлғунича] чин тишиг хизматини қилиб (№ 1.4–5).

Илк ўрта асрларда яратилган васиқалар тилида ишлатилган келишик қўшимчалари қуйидаги жадвалда келтирилган:

№	Келишиклар	Келишик қўшимчалари
1	Бош келишик	—
2	Қараткич келишиги	-niñ, -niñ / -niñ, -niñ
3	Жўналиш келишиги	-qa, -kä
4	Тушум келишиги	-ni, -ni; -n (-in, -in / -un, -ün); -ġ, -g (-iġ, -ig / -uġ, -üġ)
5	Ўрин-пайт келишиги	-ta, -tä / -da, -dä
6	Чиқиш келишиги	-tin, -tin / -din, -din; -ta, -tä / -da, -dä
7	Восита келишиги	-n (-in, -in / -un, -ün)

Сон. Васиқаларда икки хонали сонлар икки хил тартибда берилган. Биринчи ва энг кенг қўлланувчи тартибга кўра, аввал

бирлик айтилиб, ундан кейин шу сон қўшилаётган ўнлик эмас, балки ундан юқори ўнлик айтилади: *altı otuz*, *beş yigirmi* сингари. Бу ерда: *altı otuz* деганда “йигирмадан ошиб, ўттиз сари олтига сон қўшилди”, яъни “йигирма олти”; *beş yigirmi* деганда эса “ўндан ошиб, йигирма сари бешта сон қўшилди”, яъни “ўн беш” англашилади. Бундай тартиб анча эски даврларга тегишли васикаларда ишлатилган (масалан, № 1, 3- васикалар).

Иккинчиси, ҳозир ишлатилаётган тартиб бўлиб, унда аввал ўнлик айтилиб, кейин унга қўшилаётган бирликка қўчилади: *yigirmi altı* сингари. Бу тартиб бир оз кейинги даврларга тегишли васикаларда ишлатилган (масалан, № 6- васика). Аслида бу тартиб ҳам эски. Масалан, кўк турк ёзувли мангутошларда, қадимги будда нўм битигларида *yigirmi artuqı altı* шаклида келади, туркий тилнинг кейинги босқичларида эса ўртадаги *artuqı* сўзи тушиб қолган.

Баъзи васикаларда ҳар иккала тартиб ҳам ишлатилган. Масалан, № 5- васикада бир ўринда “22” сони *iki otuz* шаклида келган бўлса, бошқа бир ўринда “17” сони *on yeti* шаклида келган. Бу нарса васика битилган даврларда ҳар иккала тартиб аралаш ишлатилганини кўрсатади.

Матнда сонлар тартибининг ишлатилишига қараб ҳам, васиканинг анча эски ёки кейинги даврларга оид эканлигини аниқласа бўлади.

Ҳозирги “йигирма” сони васикаларда *yigirmi* шаклида, ҳозирги *etti*, *tўққиз*, *ўttiz* сингари ундошлари иккиланган сонлар эса *yeti*, *toquz*, *otuz* шаклларида бир ундош билан келади.

Маълумки, араб ёзувли матнларда ундошлар такрорланса, ҳарфнинг устига ташдид белгиси қўйиб кетилади. Масалан, *ikki* сўзи бир *kāf* билан ёзилиб, устига ҳаракат қўйилади. Кўпинча ўшаниси ҳам қўймай кетилади. Уйгур ёзувли матнларда эса бундай эмас: сўз бир ундош билан келса, бир ҳарф, ундоши иккиланганда эса, иккита ҳарф билан ёзилган. Шунинг учун

сонлардаги ундошларнинг битта ёки такрорланган эканини айтиш кийин эмас.

Сонларга тартиб кўрсаткичи *-nč* (*-inč*, *-inč* / *-unč*, *-ünč*) шаклида қўшилган: *sekizinč*, *onunč*, *bir yigirmınč* сингари.

Ҳозирги “иккинчи”нинг ўрнида *ekindi* ишлатилган.

Феъл. Ўзгага буйруқ феълга *-zun*, *-zün* / *-sun*, *-sün* қўшимчасини қўшиш билан ифода этилган: *ilmäsün-tartımasun* (тортиб олмасин), *sawları yorımasun* (сўзлари ўтмасин) сингари.

Ёзма ёдгорликлар тилида *-zun*, *-zün* / *-sun*, *-sün* аффикси буйруқнигина эмас, истак, тилак, дуони ҳам билдиради. Масалан, *bolsun* феъли ана шундай англамдадир; у яхши маъноси сўзлар билан ишлатилганда, “эзгу истак амалга ошсин; рўёбга чиксин” деган маънода келади. Васикаларнинг бирида *Qutluğ bolsun* деган жумла ишлатилган (№ 5.3): бу “қутлуғ бўлсин; муборак бўлсин” деган маънони англатади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай: эзгу ният килиб, *муборак бўлсин*, *қутлуғ бўлсин*, ёки ёшларни дуо қилганда *ували-жували бўлсин*, янги туғилган чакалокни *изли-қутли бўлсин* деймиз. Ёки *Худо сақласин*, *Ўзи асрасин* деймиз. Бунинг сингари тилак, дуоларда ҳам буйруқ эмас, истак маъноси бор.

Шарт кўрсаткичи ўзга бирлигида феълнинг бош шаклига *-sar*, *-sär* шаклида қўшилган: *oğrı tew qılsar* (ўғришиқ қилса), *taplasar* (устаса), *bar ersär* (бор бўлса) сингари.

Бу кўрсаткич сўзловчи бирлигида ҳозирги ўзбек тилидагидек, *-sam* (<*-sa+m*) шаклида эмас, *-sar-men*, *-sär-men* шаклида қўшилади: *Men, Tıtsu yemä baxšımqa köni tapınmadın ketäyin tesär-men, bu bitigtäki qınqa tegir-men*. – Мен, Тумсу ҳам устозимга чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу ҳужжатда белгиланган жазога тортилишга розиман (№ 1.18v–20v).

Тингловчи бирлигида ҳозирги ўзбек тилидагидек, *-sar* (<*-sa+η*) шаклида эмас, *-sar-sen*, *-sär-sen* шаклида қўшилади: *Töl(ä)č quruq q(a)lmay(i)n tesär-s(e)n, s(e)ndäki idiš bitigni berip, m(e)ñä çin baş bitig qilip idğil*. – Туловдан қуруқ қолмайин десанг,

ўзингдаги тўлов ҳужжатини бериб, менга чин бош ҳужжат қилиб юборгил (№ 10.11–14).

Бу қўшимча тўғрисида Маҳмуд Кошғарий ёзади: *-sa, -sā* – шарт маъносини билдирадиган қўшимчадир: *ol ewkā barsa* – у агар уйга борса: қачонки борса демакдир; *sen qačan barsa-sen* – агар сен борсанг. каби. Бу фақат феълларга қўпилади (МК.268b).

Кейинчалик *-sar, -sār* даги <-r> қисқариб, *-sa, -sā* га айланган. Битигларда бунга ҳам мисол бор: *Borluquyniñ orninta borluq til(ā)sā-m(e)n, borluq berāyin tep turur, til(ā)m(ā)sā-m(e)n, biñip q(a)lip turur.* – Сендаги узумзорнинг ўрнига (жамoadан бошқа) узумзор сўрасам, узумзор берайин деб турибди, сўрамасам, битиб қолиб турибди (№ 10.7–10).

Муҳими, биз сўз юритаётган васикаларда ҳар иккала шакли мавжуд бўлиб, улар биридан бошқасига ўтиш жараёнини акс эттирган.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ СИНТАКТИК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

Матнда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш масаласи

Матнни англашда, унинг мазмунини талқин қилишда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш муҳим масала. Қўлёзма манбаларда тиниш белгилари ишлатилган эмас, шунинг учун ҳам, матнда гап чегарасини аниқлаш анча қийин иш.

Таъкидлаш ўринлики, ўтмишда матндан гап чегарасини аниқлаб олиш ўқувчининг билим ва тафаккурига, идрокига юклатилар эди. Матнни ўқибётган киши унинг мазмуни, фикр тугаллигига таяниб, гап чегарасини аниқлаган.

Ёзма манбаларни илмий транскрипцияга ўтирган олимлар, ilk матнга таянган ҳолда, қўпинча, тиниш белгиларини ишлатмайдилар. Бу тўғри йўл, чунки матнда йўқ нарсани илмий транскрипцияда бериш ҳам маъқул эмас. Бироқ, шундай

жумлалар бўладики, тиниш белгиларисиз унинг мазмунини илғаб олиш мушкул. Ҳозирги ўқувчи бундай матнни тушунишда адашади, уни тадқиқ этишда қалғийди. Шунинг учун ҳам қўлёзмани илмий нашрга тайёрлаш жараёнида мутахассиснинг ўзи бириўла тиниш белгиларини қўйиб, гапларни чегаралаб кетгани маъқул. Гап чегарасини аниқлашнинг эса ўзига яраша қоидалари, талаблари бор.

Ёзма манбаларда гап чегарасини аниқлашдаги бош ўлчов – мантиқ, фикр бутунлиги ва гапнинг синтактик жиҳатдан шаклланганлигидир (Содиқов 2011,24–25). Ёзма ёдгорликларни ўқиётганда фикр тугаллиги, матн мазмуни ва туркий тилнинг синтактик хусусиятларини инобатга олган ҳолда гапларни чегаралаб борамиз.

Мисол тарикасида Берлин қўлёзмалар фондида Т.М.75 (U 5252) кўрсаткичи остида сақланаётган қарзга қунжит олинганлиги тўғрисидаги ҳужжатни (QTH № 11) кўриб чиқамиз. Матн ўн бир қаторли, уни Қайимту отли киши ёзган. Бир-икки ўринда тузатишлари бор. Масалан: 3- қаторда *qimī(r)* ёзиб юбориб, устидан *qayımtu* деб тузатилган; 5- қаторда *yañıqa* ёзиб, *-qa* қўшимчасининг устидан *-ta* деб тузатилган. Шуларни инобатга олганда, матн қуйидагича ўқилади:

- (1) biçin yıl törtünç ay on
- (2) yañıqa meñä qimırqa tüşkä
- (3) күнçit kergäk bolup qayımtudın
- (4) tört şıñ күнçit aldım күз
- (5) yañıta sekiz şıñ күнçit köni
- (6) berür men bergünçä bar yoq bolsa men
- (7) inim itapa anı tegilär bilä
- (8) köni bersünlär tanuq temir
- (9) tanuq seğä bu nişan men ita(pa)
- (10) niñ ol men qayımtu itaba(qa)
- (11) ayıtıp bitidim

Фикр бутунлиги. матн мазмуни, эски туркий тилнинг синтактик хусусиятлари ушбу матнни кўйидаги гапларга ва тактларга ажратишга имкон беради: тиниш белгиларини ҳам шунга мувофиқ тарзда кўйиб чиқамиз:

Biçin yıl, törtünç ay, on yañıqqa meñä. Qimırqa, tüşkä künçit kergäk bolup, Qayımtudın tört şıñ künçit aldım.

Küz yañıta sekiz şıñ künçit köni berür-men. Bergünçä bar-yoq bolsa-men, inim İtağa anı tegilär bilä köni bersünlär.

Tanuq – Temir, tanuq – Señä.

Bu nişan men. İta(pa)-niñ-ol.

Men, Qayımtu İtaba(qa) ayıtıp bitidim.

М а з м у н и:

Маймун йили, тўртинчи ойнинг ўнинчи кунда менга – Қимирга, ишлатишга кунжит керак бўлиб, Қайимгудан тўрт шинг кунжит олдим.

Куз бошида уни саккиз шинг қилиб қайтараман. Бергунча бор-йўқ бўлсам [яъни борман-йўқман], иним Итапа уни уйдагилар билан аниқ берсинлар.

Гувоҳ – Темир, гувоҳ – Сенга.

Бу нишон мен, Итапаникидир.

Мен Қайимту Итападан сўраб ёздим [унинг оғзидан чиққан сўзи бўйича ёздим].

Васиқалар тилида кесим ва унинг ифодаланиши

Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида гапнинг кесими кўпинча феълдан тузилади. Ўрни билан, бошка сўз туркумлари (от, сифат, сон ва б.) ҳам кесим бўлиб келуви мумкин. Бирок, исмлар кесим бўлиб келганда, муҳим бир ҳодисани инобатга олмоқ керак. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидан олинган *Бу уй чиройли* ҳамда *Менинг ниятим шу* гапларининг тузилишига

этибор қаратайлик. Келтирилган иккала гапнинг кесими феъл эмас: биринчиси сифат, кейингиси олмош. Аммо ушбу гапларнинг кесими шуларнинг ўзи билан шаклланаётгани йўқ. Уларда биз кесим деб санаётган сифат ва олмошдан кейин мантиқан таъкидни билдирувчи *-дир* боғламаси турибди: *Бу уй чиройли(дир)*; *Менинг ниятим шу(дир)*. Бунинг сингари мисолларни яна келтиришимиз мумкин: уларнинг ҳаммасида ҳам кесим ўрнида *-дир* қўшимчаси талаб этилади ва бундайин “от-кесимли” гапларнинг кесими мантиқан феълга қайтаверади.

Ҳозирги биз қўллаётган *-дир* боғламаси кадимги туркий тилдаги *turur* қўмакчи феълининг қисқарган шаклидир: *turur / durur > tur / dir > dir*.

Ёзма ёдгорликларда *turur* феълининг икки хил вазифаси бор: биринчиси, мустақил феъл бўлиб келади. Иккинчиси, қўмакчи феъл вазифасида ишлатилади.

Маҳмуд Кошғарий феълнинг бу маъноларини яхши берган: “*er yuqaru turdi* – киши юқори турди”. Кошғарий бу феълнинг келаси замон ва масдарини ҳам келтирган: *turur, turmaq*.

Turur қўмакчи феълига эса шундай таъриф беради: “*turur* – ўтган замон ва масдар шакллари бўлмаган келаси замон феълидир. Бу сўз бир нарса сўзланаётган вақтда ўз ўрнида барқарор эканини англатади. Чунончи, *ol ewdā turur*, яъни у уйда бор, демакдир. Бу гапда бу сўз “тик турмок” маъносида эмасдир ёки *er sögāl turur* – киши касалдир, демакдир. Бу ерда “тик турмок” маъносида эмасдир (МК.262b).

Ёзма ёдгорликлар тилида ҳам от-кесимли гаплар қўл ишлатилган. Табиийки, бундай гапларнинг кесими мантиқан *turur* феълини талаб қилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида шундай мақол бор: *Kül ürgünçā, köz ürsā yig.* – “Кулни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши”. Муаллифнинг таъкид-

лашича, бу мақол кичик ишни ташлаб, катта ишга уринувчиларга карата айтилган (МК.85b). Бу мақолда *yig*, яъни “яхши” сўзи кесим вазифасида. Лекин у мантиқан *turur* феълини ҳам талаб қилади: *Kül ürgünçä, köz ürsä yig (turur)*.

Ёки бошқа бир мақол: *Neçä munduz ersä, eš eđgü, neçä egri ersä, yol eđgü*. Ушбу мақолнинг маъносини муаллиф шундай изоҳлаган: “Ёлғизликдан кўра, қанча ахмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда боши оккан томонга кетгандан кўра, қанча эгри, кинғир-қийшик бўлса ҳам, йўл яхши. Чунки [йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди] йўл орқалигина мақсадга етилади” (МК.115b). Мураккаб кўшма гап шаклидаги ушбу мақолда биринчи бош гапнинг эгаси – *eš*, иккинчи бош гапнинг эгаси – *yol*; ҳар иккала *eđgü* кесим бўлиб келган: *eš eđgü, yol eđgü*. Ҳар икки кесим ҳам мантиқан *turur* феълини талаб қилади: *Neçä munduz ersä, eš eđgü (turur), neçä egri ersä, yol eđgü (turur)*.

Кесим сон бўлиб келишига мисол: *Er sözi bir, eđär köki üč*. Кошғарий бу мақолнинг мазмунини шундай изоҳлаган: Киши бир сўзли, қайтмайдиган бўлади. Эгарнинг чилвири учта бўлганидай, унинг ҳам, бунинг ҳам камайиш-кўпайиши ишни бузади. Бу мақол ваъдага вафо қилишга ундаб айтилади (МК.204a–b). Ушбу мақол ҳам кўшма гап шаклида бўлиб, унда *bir* ва *üč* сўзлари кесимдир; улар ҳам мантиқан *turur* феълини талаб қилади: *Er sözi bir(tä turur), eđär köki üč(tä turur)*.

Turur феъли гапда кесимликни таъминлайди.

Васикалардаги гувоҳларнинг исми-шарифи қайд этилган компонент, одатда, боғловчисиз кўшма гап шаклида берилиб, содда гапларнинг эга ва кесимлари ўзаро тенг муносабатли бўлади. Масалан: *Taniq – Qutadmış Qaya, taniq – Senjicün* (Гувоҳ – Қутадмиш Қая, гувоҳ – Сенгичун) (№ 2.25v–26v). Табиийки, бундай гапларда мантиқан *turur* феъли талаб қилинади.

Шу ўринда муҳим бир мисол. Мунгсуз Қаянинг Турмиш Темурга берган тилхатида олди-берди тўғрисидаги маълумотдан сўнг, қоидага кўра, гувоҳларнинг исми-шарифи қайд этилган. Ўша жойда кишилар ўртасидаги келишув жараёни *söz*, унда гувоҳ бўлиб қатнашаётганлар *bu sözkä ... tanuq* дея тилга олинади: *Bu sözkä Qora Qidar tanuq, Küç-Temür, Ač-Buqa, Tügäl Q(a)ya, Buysat Q(a)ya tanuq* (Бу сўзга Қўра Қидар гувоҳ, Куч-Темур, Ач-Буқа, Тугал Қая, Буян Қая гувоҳ) (№ 6.11–12).

Шунга биноан, юқорида келтирилган *Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq – Sejičün* гапининг тўлиқ тикланган кўриниши (*Bu sözkä tanuq – Qutadmış Qaya (turur), tanuq – Sejičün (turur)*) ёки (*Bu sözkä Qutadmış Qaya tanuq (turur), Sejičün tanuq(turur)*) шаклида бўлади.

Битигларда *Qutluğ Ćigši-ben* (E.19.1), *Bilgä Tomuquq-ben* (Тўн.1) кўринишидаги жумлалар ҳам ишлатилган. Буларнинг тўлиқ тикланган шакли: (*Ben Qutluğ Ćigši (turur)-ben*, яъни (Мен) Қутлуғ Ўгўси(дир)ман; (*Ben Bilgä Tomuquq (turur)-ben*, яъни (Мен)Билга Тўнюқуқ(дир)ман.

Матнлар тилида таъкид маъносидаги *-ol* боғламаси ҳам кесимликни таъминлайди. Унинг вазифаси ҳозирги ўзбек тилидаги *-dur* га тўғри келади.

Bu tamğa biz, ikägünih-ol. – Бу тамға биз, иккимизникидир (№ 1.18v).

Bu tamğa men, Titsunih-ol. – Бу тамға мен, Титсуникидир (№ 1.20v).

Гапларнинг мазмунига кўра турлари ва структураси

Васиқаларда гап тури ҳужжатнинг тури, мақсади, матн компонентларига қараб танланади. Яна гап тури ушбу жумла кимнинг тилидан айтилаётганлигига ҳам боғлиқ бўлади.

Масалан, олди-берди васиқаларида унинг тузилган санаси, сабаби, олди-бердининг миқдори, битимнинг бошланғич шартлари, васиқа тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжат кимлар ўртасида тузилаётганини англатувчи маълумотлар дарак гап шаклида тузилади.

Берлин қўлёзмалар фондида Т.М.86 (U 5255) кўрсаткичи остида сақланаётган, Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Taqiǵu yil, üčünč ay, beš yigirmikā meñä, Marlanqa asıǵqa böz kergäk holup, Qayımtudın üč yarım pu taš böz aldım. Yañıda yeti taš böz berür-m(en). Bermädin, kečürsär-men, el yañınča asıǵı bilä köni berür-men* (Товуқ йили, учинчи ойининг йигирма бецинчи куніда менга, Марланга фойдаланиш учун бўз керак бўлиб. Қайимтудан уч ярим пу тош бўз олдим. Келаси йилнинг бошида етти тош бўз қилиб қайтараман. Бермай, кечиктирсам, эл ўқсинича ортиғи билан бераман) (QTH № 14.1–9).

Белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи маълумотлар эса буйруқ гап шаклида тузилади. Бунда буйруқ ўзгага қаратилган бўлиб, бир киши кўзда тутилганда, гапнинг кесими *-sun*, *-sün*, қўплиги *-sunlar*, *-sünlär* қўшимчаси билан ҳосил қилинади.

Яна ўша Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Be(r)ginčä bar-yoq bolsar-men, inim Sutyasıri anı tegülär bilä köni hersünlär* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Сутяшири уни укалари билан бирга қайтарсинлар) (QTH № 14.9–12).

Қулларга эркинлик берувчи ёки мулкни сотиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда эса ҳужжат тузилаётган сана,

кимга эркинлик берилаётгани ёки мулк кимга сотилаётгани, хужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, хужжатни тузувчи кимса хақидаги маълумотлар дарак гап шаклида тузилади.

Қул ёки мол-мулкнинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар эса буйруқ гап шаклида тузилади. Бунда буйруқ ўзгага қаратилган бўлиб, тасдиқ шакли бир киши кўзда тутилганда *-sun*, *-sün*, кўплиги *-sunlar*, *-sünlär*, инкор шакли эса бир киши кўзда тутилганда *-masun*, *-mäsun*, кўплиги *-masunlar*, *-mäsunlär* қўшимчаси билан ҳосил қилинади.

Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатда: *Bu men satmîş kişikâ minî yıl, tümân künkâ tegi Bâdrün erklig bolsun. Taplusar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikâ ötkürü satsun. Bu kişikâ çam-çarim qilmasun. Apam bir-ök erklig beg işi, elçi-yalawaç küçin tutup, yulayîn, alayîn, tesârlâr, bu kişi-teg iki kişi berip yâmâ (?) sözlâri yorîmasun. Çamlağuçi kişilâr qorluq bolsun. Bu bitig tuta Bâdrün qorsuz bolsun* (Бу мен сотган кишига минг йил, туман кунга қадар Бадрин эгалик қилсин. Истамса, ўзи тутиб турсин, истамаса, бошқа кишига ўтказиб сотсин. Бу кишига зўравонлик қилмасин. Агар бирор кимса ҳуқумдор бекнинг, элчининг кучига таяниб, тортиб олаётин, деҳудек бўлса, бу одамга тенг келадиган икки киши бериб, яна сўзини ўтказмасин. Даъво қилувчи кишилар зарар кўрсин. Бу хужжатнинг эгаси Бадрун зарар кўрмасин) (QTH № 4.12–20).

Матнда сўзловчининг кимлигини, унинг отини билдириб қўйиш мақсадида изох бўлаклардан кенг фойдаланилади. Бу нарса, ўз ўрнида, хужжатнинг легитимлигини таъминлашга ҳам хизмат қилади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатнинг хулоса қисмида хужжатга урилган тамғанинг кимга тегишли экани шундай таъкидланган: *Bu nişan-tamğa men, Baçannîñ-ol.* (Бу нишон-тамға мен, Бачанникидир) (QTH № 4.22).

Хужжатда хат битувчи ходим тўғрисидаги маълумот шундай берилган: *Men, Alar, Baṣanqa yinčkä ayıtıp bitidim* (Мен, Алар, Бачанга сўзма-сўз айтиб [яъни Бачаннинг айтганлари бўйича сўзма-сўз] битдим) (QTH № 4.23).

Васика сўнгида жараёни кузатиб турган тўрт нафар гувоҳ ўз тамгаларини қўйган. Бу нарса уларнинг тилидан қуйидагича берилган: *Bu nišan men, taniq Soḥaynıñ-ol. Bu nišan men, taniq Misir Qara Quznıñ-ol. Bu nišan men, taniq Beg Temür Quznıñ-ol. Bu nišan men, taniq Caraḡ Silqanıñ-ol* (Бу нишон мен, гувоҳ Чахайникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Мисир Қора Қузникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Бег Темур Қузникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Чарақ Силқаникидир) (QTH № 4.24–27).

Ўтуз ҳамда Тўйинчуғ отли кишиларнинг сўровсиз эр-хотин бўлиб олган кул ва жориялари устидан чиқарган ҳукми шундай бошланган: *Bars yıl, toquzınč ay, altı otuzqa biz: Otuznıñ – Baltur atlıḡ temirči qarabaş; Toyıncıḡnuñ – Aysılıḡ atlıḡ ewči-qarabaş bözči, bu ikägü, beg erläringä ayıtmadın, er-ewči bolmışlar* (Барс йил тўққизинчи ойнинг ийигирма олтинчисида биз – Ўтузнинг, Батур отли темирчи кули, Тўйинчуғнинг Айсилиг отли жория тўқувчиси, бу иккови (биз) бекларига айтмай, эр-хотин бўлиб олибдилар) (QTH № 30.1–6).

Васикаларда уюшиқ бўлакли гаплар ҳам кенг ишлатилади.

Бунда гапнинг эгаси уюшиб келиши мумкин. Масалан, Қуш Темур отли кишининг бўз эвазига экинлик ер олганини тасдиқловчи васикада: *Biz, Tolu Qara, Misir Uluḡ, İnc Qara, Misir başlap onluqlar, y(ä)mä bir qoymadın, tügäl sanap aldımiz* (Биз, Тўлу Қора, Мисир Улуғ, Инч Қора, Мисир бошчилигида ўн киши бирор нарса қолдирмай, тугал санаб олдик) (QTH № 5.11–12).

Гапда кесим уюшиб келади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васикада: *Bu satıḡ bözni bitig qılmiş kün üzä men, Bădrün, bir eksüksüz tügäl sanap, arılap berdim. Men (Bač)an yämä bir eksüksüz tügäl sanap, arılap (a)ldım* (Бу сотилган бўзни хужжат тuzилган кунда мен, Бадрун, сира қолдирмай, бутунлай санаб,

ажратиб бердим. Мен. Бачан ҳам сира қолдирмай, бутунлай санаб, ажратиб олдим) (QTH № 4.5–9).

Гапда иккинчи даражали бўлақлар уюшиб келади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки түп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васикада: *Aram bir-ök erklig beg işi, elçi-yalawaç küçin tutup, yulayın, alayın, tesärlär, bu kişi-teg iki kişi berip yämä (?) sözläri yorımasun* (Агар бирор кимса ҳуқумдор бегнинг, элчининг кучига таяниб, тортиб олаётин, дегудек бўлса, бу одамга тенг келадиган икки киши бериб, яна сўзини ўтказмасин) (QTH № 4.15–18).

Васикаларда жумлалар содда ва қўшма гап шаклида келади. Гаплар, ўрни билан, мураккаб қўшма гап шаклида ҳам тузилади. Масалан, васикаларнинг илк компоненти мураккаб қўшма гап шаклида бўлиб, таркибида сабаб эргаш гапли қўшма гап катнашади. Бунда эргаш гап воқеа-ҳодисанинг юзага келишига туртки бўлган сабабни кўрсатса, бош гап айна сабабдан келиб чиққан натижани англатади.

Масалан, Қайимтудан тарик (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васика шундай бошланган: *Qoyn yil, ikinti ay, beş yañıqça meñä. Toñatıqça tüskä yür kergäk holup, Qayımtudın bir siq yür aldım* (Қўй йили, иккинчи ойининг бешинчи куни менга, Тўнғаммага экиб фойдаланиш учун тариқ керак бўлиб, Қайимтудан бир сиқ тариқ олдим) (QTH № 12.1–3).

Ёки Бадрун отли бойдан эллик икки түп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги ҳужжатнинг бошланиши: *... (y)il, aram ay, bir yañıqça meñä, (Baçanqa) (yuñlaq)liğ böz kergäk holup, Bādrūndin el(iğ iki) bağliğ böz alıp, meniñ Asan tigin (at)liğ küñimni Bādrūnkā eliğ iki bağliğ bōzkā turğu-tomlutu satdım. (...йил, арам ойининг биринчи куни менга, Бачанга ишлатиш учун бўз керак бўлиб, Бадрундан эллик икки боғлиқ бўз олиб, менинг Асан тигин отли жориямни Бадрунга эллик икки бағлиқ бўзга узил кесил сотдим)* (QTH № 4.1–4).

Олди-берди васикаларида белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи, шунингдек, қул ёки мол-мулк

савдоси билан боғлиқ васикаларда унинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар шарт эргаши гапли қўшма гап шаклида тузилади.

Гапдаги хабар сўзловчи хақида кетаётган бўлса, эргаши гапнинг кесими *-sar-men*, *-sār-men*, бош гап эса дарак гап шаклида бўлиб, унинг кесими *-ur-men*, *-ūr-men* қўшимчаси билан берилади. Масалан, Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васикада: *Bermādin, kečürsār-men, el yañinča asıği bilä köni berür-men* (Бермайн, кечиктирсам, эл йўсинича ортинги билан бераман) (QTH № 14.7–9).

Баъзан эргаши гап сўзловчи хақида бўлиб, бош гап ўзгага қаратилади ва у буйруқ гап шаклида бўлади. Буйруқ бир кишига қаратилган бўлса, кесими *-sun*, *-sün*, қўпикда эса *-sunlar*, *-sünlar* қўшимчаси билан ҳосил қилинади. Яна ўша васикада: *Be(r)ginča bar-voq holsar-men, inim Sutyaşiri anı tegilär bilä köni bersünlär* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Сутяшири уни укалари билан бирга қайтарсинлар) (QTH № 14.9–12).

Ёки Қайимтудан тарик олинганлиги тўғрисидаги васикада: *Bermādin, kečürsār-men, el yañinča nişi bilä köni bersünlär* (Бермайн, кечиктирсам, эл қондаси бўйича ошиги билан берсинлар) (QTH № 12.6–8).

Гапдаги хабар ўзга хақида бўлса, кесими *-sar*, *-sār* қўшимчаси билан ҳосил қилинади. Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васикада: *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* (Нетамаса, ўзи тутиб турсин, нетамаса, бошиқа кишига ўтказиб сотсин) (№ 4.13–14).

Кўни Куз отли хўжайиннинг Бурхан Қули отли қулига берган эрк хужжатида: *Bu küntä minča Burhan Quliniñ ya örü tağqa, qudi qumqa barsar, öz köñülinčä buyan herip yorisun*. (Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг эрки ўзида), юқори тоққа (борадимми), қўни қумга борадимми, ўз қўнғилича йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Одатда, ҳужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар икки-уч, баъзан тўрт кишидан иборат бўлади. шунинг учун улар тўғрисидаги маълумотлар, кўпинча, боғловчисиз қўшма гап шаклида келади.

Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги ҳужжатда: *Bu bitigkā taniq Ğaraq, taniq – Misir Qara Quz, taniq – Beg Temir Quz. [taniq –] Ğaraq Silqa* (Бу ҳужжатга гувоҳ Чахай, гувоҳ – Мисир Қора Қуз, гувоҳ – Бег Темир Қуз, (гувоҳ –) Чарақ Силқа) (QTH № 4.20–22).

Кўпинча бундай гапларда “гувоҳ” (*taniq*) сўзи билан бирга ўша гувоҳнинг исми-шарифи кўрсатиб қўя қолинади. Бунда содда гапларнинг бош бўлаклари – эга ва кесими ўзаро тенг муносабатли бўлади.

Масалан, Қайимтунинг ижарага узумзор олганлиги тўғрисидаги васикада: *Taniq – Beg Buqa, taniq – Elči* (Гувоҳ – Бег Буқа; гувоҳ – Элчи) (QTH № 18.8–9).

Васикаларда баъзи жумлалар кўчирма гап шаклида ҳам тузилади. Масалан, Қайимтунинг эгалик қилиши учун берилаётган ер ҳужжатида: *Bu yerkā miñ kün, tüman kün(kā t)egi Qayımtu e(rk)lig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adın kişikā ötkürü satsun, tep bitig berdimiz* (Бу ерга минг кун, туман кунга қадар Қайимту эгалик қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошиқа кишига ўтказиб сотсин, деб ҳужжат бердик) (QTH № 9.5–9).

УЧИНЧИ БЎЛИМ. МАТН СТИЛИСТИКАСИ

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Илк ўрта асрларнинг васикаларида компонентларнинг берилиш усули.

Васикаларда сўзловчи нутқи ва унинг берилиши.

Васикаларда расмий ва бадий услублар синкретизми.

Васикаларда ишлатилган стереотип бирликлар ва уларнинг функционал хусусиятлари.

Стереотип бирликлар интерпретацияси.

Васикалар қулга эркинлик бериш билан боғлиқ, қулни ёки ерни сотиш билан боғлиқ, бола асраб олиш билан боғлиқ, экин майдонини ижарага олиш билан боғлиқ, дон-дун, кунжит сингари нарсаларни қарзга олиш билан боғлиқ, бўзни бирор нарсага айирбошлаш билан боғлиқ, қарзга пул ёки олтин-кумуш олиш билан боғлиқ ҳолатларда тузилган. Ўтмишдан қолган васикаларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- (1) Қулга эркинлик бериш васикалари;
- (2) Қулни сотиш васикалари;
- (3) Кимса ёки нарсани гаровга қўйиш васикалари;
- (4) Васиятнома ёки мерос бўлиш васикалари;
- (5) Бола асраб олиш васикалари;
- (6) Экин майдони ёки узумзорни ижарага олиш васикалари;
- (7) Қарз олиш васикалари;
- (8) Тавар-буюмни айирбошлаш васикалари;
- (9) Олди-берди васикалари;
- (10) Бошқа турдаги васикалар.

Васикаларнинг қолипи аниқ, уларда стереотип бирликлар, бошқа ҳужжатларга қараганда, кўпроқ ишлатилади. Шунга қўра, васикани “қолип-ҳужжат” деса бўлади.

ВАСИҚАЛАРДА КОМПОНЕНТЛАРНИНГ БЕРИЛИШ УСУЛИ

Васиқаларнинг компонентлари уларнинг турига боғлиқ.

Васиқаларда компонентларнинг берилиш усуллари тубандагича:

Васиқаларда сана(тарих, йил-ой-кун)нинг берилиши. Юсуф Хос Ҳожиб “сана”ни *yil-ay-kün* деб атаган: *Yil-ay-kün kečär-teg tiriglig kečär.* – Туриглик йил-ой-кундек кечади (QBN.50b.8). *Yil-ay-kün* “календарь, таквим”ни ҳам билдиради. Шарқ манбашунослигида *yil-ay-kün* ни *sana* ёки *ta'rix* дейилади.

Васиқалар ҳужжат тузилган кунни, яъни тарихни айтиш билан бошланади. Сана йил-ой-кун кетма-кетлигида, яъни башлаб йил, кейин йилнинг оyi ва ойнинг куни айтилади. Йил эскича турк-мучал тартибида: *ud yil, it yil, qoyn yil* сингари. Ойлар эскича санок кетма-кетлигида: *birinč ay, ikinč ay, üçünč ay, törtünč ay* сингари. Икки хонали сонга келганда *bir yigirmінč ay, iki yigirmінč ay* дейилади. Айрим васиқаларда ойлар буддавий отлари билан аталган: *aram ay* (биринчи ойнинг оти), *šaxšapat ay* (йил охиридаги ойнинг оти) сингари. Куни айтилганда, кўпинча, *yañiqa* сўзи ҳам қўшиб қўйилади (*bir yañiqa* сингари), бу санок “(ойнинг) биринчи кунида” деган маънони англатади. Мана мисоли: *Toñuz yil, oninč ay, alti y(i)g(i)rmikā* – Тунғуз йили, ўнинчи ойнинг ўн олтинчи кунида; *Qoyn yil, aram ay, bir yañiqa* – Қўй йили, арам ойининг биринчи кунида.

Сана жўналиш қўшимчаси *-qa, -kā* билан қўлланса-да, бироқ “шу санада” деган маънони англатади. Сабаби, бу жумланинг давомида ҳужжат нима учун тузилаётгани таъкидланади ва *meñā* сўзи билан олинаётган нарса олимчига тегишлилиги билдирилади. *Meñā* олмошидаги жўналиш шакли йил-ой-куннинг айтилишини ҳам ўзига мослайди.

Васиқада қарз олинаётганлиги ёки мулк сотилаётганлигининг сабаби, олимчи ва беримчининг исми-

шарифини кўрсатиш. Қарз олаётган ёки мулкини сотаётган бир киши бўлса, *теғә*, икки ва ундан ортик киши бўлса, *bizkә* сўзи билан исми-шарифи ва нима учун, кимдан қарз олаётгани ёки кимга мулк сотаётгани кўрсатилади. Жумла сабаб эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилади. Бу ўринда “ишлатиш учун” мазмундаги *tüškә*, қайта ишлашга олаётган бўлса, *yıñlaqlıq* сўзлари ишлатилади; эргаш гапнинг кесими *kerğak bolup* шаклида, бош гапнинг кесими *aldım* (олдим), мулк олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда эса *satdım* (сотдим) ёки *tuğuru-tumlıtu satdım* (узил-кесил сотдим) шаклида тугайди. Сотувчилар бир неча киши бўлса, кесим ҳам шунга мослашади. *Yıñlaqlıq* – илк англамида “хом ашё; материал” дегани. Агар *yıñlaqlıq böz* бўлса, “кийим-кечаклик бўз”; *yıñlaqlıq tawar* бўлса “қайта ишлаш учун тавар” ва шунинг сингари маънолар англашилади. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чўкудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги васиқада: ... *biziñä – Özmiş Toğrılqa, Tügälkä, yıñlaqlıq böz kerğak bolup, Cöküdäki yerim(i)zni Eničük eçikä tuğuru-tumlıtu satdım(i)z.* – ... *бизға – Ўзмиш Тўғриқа, Тугалға, кийим-кечаклик бўз керак бўлиб, Чўкудаги еримизни Эничук акага узил-кесил сотдик* (ТНТ № 1,2–3).

Васиқада беримнинг нархини ва қайтимни келишув. Ер олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда сотилаётган ернинг нархи келишиб олинади. Сотув нархи тилга олинганда, кўпинча *inča sözlästim(i)z* деган ибора ишлатилади, бу “(нархини) шундай келишдик” дегани. Ернинг эвазига олинаётган нарса ўлчамию қийматигача аниқ-таниқ кўрсатилади; буни “(шу нархга) кесишдик” (*kesiştimiz*) деб таъкидлаб ҳам қўйилади. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чўкудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги васиқада: *Satığ (b)özin (inča sözläş)tim(i)z: Lükçünj kedini yorır şıuлуğ-t(a)mğ(a)lığ yüz yetmiş ikilig yoğan bözkä kesiştım(i)z.* – *Бўзнинг нархини (шундай битиш)дик: Лукчунинг бозорида ўтадиган имзол-тамғали юз етмиш тўп қалин бўзға кесишдик* (ТНТ № 1,3–6).

Фоизи билан карзга олинаётган нарсалар бўйича тузилган васикаларда эса дон-дун ёки бошқа бир таварнинг қайтими, яъни унинг неча фоиз қилиб қайтарилиши кўрсатиб қўйилади.

Васикада беримнинг қачон ва ошиғи билан қанча қилиб қайтарилувининг кўрсатилиши. Ошиғи билан қайтариш эвазига олинган дон-дун ва шунга ўхшаш нарсалар учун тузилган васикаларда беримнинг қачон ва қанча қилиб қайтарилуви ҳам кўрсатилади. Бунда гапнинг кесими кўпинча *kōni berür-men* (аниқ қайтараман) бирикмаси билан тугайди. Масалан, Қайимту деган бойдан тарик (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васикада беримнинг кузда бир ярим баробар қилиб қайтарилиши кўрсатилган: *Küz yañida bir yarım siq yür kōni berür-men*. – Кузнинг бошида бир ярим сиқ тарик қилиб қайтараман (QTH № 12.4–6).

Ерни ишлашга олиш бўйича тузилган васикаларда олинажак ҳосилнинг қанча қанчадан тегиши, улуши ҳам кўрсатилади.

Беримни қайтариш бурчининг кўрсатилиши. Ошиғи билан қайтариш эвазига олинган нарсалар учун тузилган васикаларда карз вақтида қайтарилмаса, эл қондасича (*el yañinča*) ошиғи билан берилуви таъкидланади. Мабодо, беримчи ўлиб-нетиб, берим қолиб кетгудек бўлса, унда иниси, бола-чақаси ёки яқинларига юкланади. Бунда шарт эргаш гап *Berginča bar-yoq bolsar-men* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман]) шаклида бўлади. Масалан, Қайимтудан тарик (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васикада ўқиймиз: *Bermädin, kečürsär-men, el yañinča tüši bilä kōni bersünlär. Berginča bar-yoq bolsar-men, inim Barçaqı anı tegilär bilä kōni bersünlär*. – Бермаи, кечиктирсам, эл қондаси бўйича ошиғи билан берсинлар. Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни уқалари билан қайтарсинлар (QTH № 12.6–10).

Васикаларда томонлар ўртасида олди-берди бўлиб ўтганлигининг кўрсатилиши. Ерни сотиш, бирон нарсани айирбошлаш билан боғлиқ васикаларда олувчи пулни ёки қиймати сотилаётган ерга, айирбошланаётган нарсага тенг молни ҳеч қолдирмай санаб берганини, сотувчи эса уни санаб

олганини билдиради. Мухими, бу жумлалар ҳар икки томоннинг ўз тилидан (нуткидан) берилади. Жумладан, Ўзмиш билан Тугалнинг ўз ерини Баса Тўғрилга хатлаб берганлари тўғрисида тузилган васикада олди-берди шундай кўрсатилган: *Bu üç otuz hözüg bitig qilmış kün üzä men, Basa Toğrıl tügäl berdim. Biz, (Ozmiş) Tügäl birlä bir eksügsüz tügä(l) (aldı)m(i)z.* – Бу йигирма уч (тўн) бузни ҳужжат тузилган куни мен, Баса Тўғрил тугал бердим. Биз, (Ўзмиш) Тугал билан сира қолдирмай, тугал олдик (ТНГ № 2,6–9).

Мулкнинг бутунлай сотилганлигини далилловчи жумла. Мулкнинг олди-бердиси билан боғлиқ васикаларда ер ёки қулнинг бутунлай сотилганлигини билдириш учун *miñ yil tümän künkä tegi erklig bolsun* (минг йил туман кунга қадар эғалик қилсин), *miñ tümän yılqa tegi erklig bolsun* (минг туман йилга қадар эғалик қилсин) сингари жумлалар ишлатилади. Бунда *miñ yil, tümän kün; miñ tümän yil* бирикмалари вақтнинг ўла-ўлгунча эканлиги, доимийлигини англатади. Яна, олувчи кимсанинг бундан буёғига эркинлиги ўзида эканини таъкидлаш учун юқоридаги жумлага *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* (Истаса ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин) деб ҳам қўшиб қўйилган. Бунинг билан ер ёки қулнинг янги эгасига бутунлай эркинлик берилмакда.

Васикаларда сотилаётган ернинг чегарасини кўрсатиш. Ер олди-бердиси билан боғлиқ васикаларда узил-кесил сотилаётган ернинг чегараси (*verniñ sičisi*) ҳам кўрсатиб қўйилган. Бунда ернинг тўрт ёгдаги чегараси, унинг кимларга тегишли жойлар билан туташуви аниқ берилади. Ҳужжатларда “тараф, томон” сўзи *yıñaq* дейилиб, чегара ёқлари шунга қўшиб айтилган: *öñdün yıñaq* – шарқ томон, *küntün yıñaq* – жануб томон, *kedün yıñaq* – ғарб томон. Мамлакат шимоли тоғлиқлар билан ўралгани учун, шимолни *tagdün yıñaq* дейилган баъзи ҳужжатларда. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чўкудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги ҳужжатда сотилаётган ернинг чегараси шундай

кўрсатилган: *Bu yerniñ sičisi: öñdün yïñaq Beki, Bačaq, olarniñ ögän, küntün yïñaq Turmiš tuduñnuñ yer, kedin yïñaq yol, tağdın yïñaq Bekiniñ. Bačaqniñ yer adırar. Bekiniñ. Bačaqniñ qanlı yoli bu yerniñ adaq-atiziniñ ičintä-ol.* – Бу ернинг чегараси: шарқ тарафдан Беки, Бачақ, уларнинг ўзани, жануб тарафдан Турмиш тудуғнинг ери, ғарб тарафдан йўл, тоғ [шимол] тарафдан Бекининг, Бачақнинг ери айиради. Бекининг, Бачақнинг арава йўли бу ернинг этагидаги атизнинг ичидадир (ТНТ № 1.17–21).

Йиг Буртнинг ўз ерини Қутлуг Таш отли кимсага хатлаб бергани тўғрисидаги васикада ернинг чегараси қуйдагича белгиланган: *Bu yerniñ sičisi: örü yïñaq ögän adırar. Öñdün yïñaq Toyıčaq (?) yeri adırar. Qudı yïñaq ögän, Lusay yeriñä barğı ögän adır(a)r. Kedin yïñaq Yanyaq (?) İnal yeri adırar.* – Бу ернинг чегараси: шимол тарафдан ўзан айиради. Шарқ тарафдан Тўйичақ(нинг) ери айиради. Қўйи (жануб) тарафдан ўзан, (яъни) Лусай ерига борадиган ўзан айиради. Ғарб тарафдан Янаяқ Инал ери айиради (ТНТ № 3.9–12).

Васикаларда олди-бердини қўзатиб турган гувоҳларни кўрсатиш. Тузилган васикаларнинг якунида олди-бердини, ҳуқуқий жараёни қўзатиб турган кишилар ҳам кўрсатилади. Матннинг ушбу бўлаги ҳужжатнинг легитимлигини таъминлайди.

Гувоҳлар, харкалай, қарз берувчи, мулк олди-бердиси билан боғлиқ васикаларда эса мулкни сотиб олувчи томонидан сайланган бўлуви керак. Бундай деяртганимнинг сабаби, Қайимту бахши деган кишининг ўзга кимсаларга қарзга бертган дон-дуни, экин экиш учун ижарага берган ери тўғрисидаги васикалардан анчагина етиб келган (*қаралсин*: QTH № 10–12). Қизиғи шундаки, уларнинг айтарли хаммасида ўша-ўша кишилар гувоҳ сифатида қатнашган.

Гувоҳлар, одатда, икки ёки уч, баъзан тўрт кишидан иборат бўлади. Бунда *taniq*, яъни “гувоҳ” сўзи билан гувоҳларнинг исми-шарифи тўлиқ келтирилади. Масалан, оға-ини Ўзмиш Тўғрил билан Баса Тўғрилнинг олди-бердиларидан узилишгани

тўғрисидаги васикада гувоҳлар шундай кўрсатилган: *Taniq – Alp Turmiš, taniq – Y(a)rp Toğ[r]il. – Гувоҳ – Ал Турмиш, гувоҳ – Ярп Тўғрил* (ТНТ № 6,11–12). Айрим хужжатларга гувоҳларнинг тамгалари ҳам қўйилган.

Васикаларда хат битувчини кўрсатиш. Васикалар сўнгида олди-бердини хатга туширган, хужжатни битган кишининг оти ҳам кўрсатилади. Хат битувчилар ўз замонасининг саводли, расмиятчиликни биладиган кишилари эди. Кўпинча, бу юмушни маҳкама ходими (натариус) бажарган. Айрим хужжатларни қарз бераётган киши ҳам тузган. Хужжат битувчи охирида ўзининг отини ҳам ёзиб қўйган. Одатда, бу жумла унинг ўз тилидан берилиб, битувчининг отидан кейин *ayitip bitidim*, баъзан *yinčā ayitip bitidim* деб таъкидланади. Бунда *ayitip bitidim* дегани “қарз олувчи ёки хужжат туздирётган кишининг айтганлари, айтиб тургани бўйича ёздим; сўраб ёздим”, *yinčā ayitip bitidim* эса “унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз ёздим; айтганларини сўзма-сўз сўраб ёздим” деган маъноларни англатади; *yinčā ay* – “сўзма-сўз, бирма-бир, шошмай, дона-дона қилиб айтмоқ” дегани.

Yinčā-yinčā – “секин, охишта; босиқ, вазмин” дегани (*yinč~yinč* сўзидан). “Қутадғу билиг”дан чоғиштиринг: *Bulardīn biri qazī, yinčā, ariğ. – Булардан бири босиқ ва пок қозидир* (QBN.192b.5). Ёки: *Bodun inčā tegdī, yarudī kūnī. – Халқ оёйишталikka етишади, қуни ёруғ бўлади* (QBN.192b.5).

Масалан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг ўз ерларини Эничук акага, бошқа бир ерни Баса Тўғрилга хатлаб берганлари тўғрисидаги васикаларнинг иккаласини Чуқуй Тўнг деган кимса тузган. *Men, Čikūy Toñ ayitip bitidim* (Мен, Чиқуй Тўнг сўраб туриб [уларнинг айтганлари бўйича] ёздим) дея таъкидланади васикаларнинг сўнгида (ТНТ № 1.24b; ТНТ № 2.23).

Васиканинг ҳуқуқийлигини таъминловчи белгилари. Васика – расмий-ҳуқуқий хужжат. Қуйидаги белгилари унинг расмийлиги, ҳуқуқийлиги, ишонччилигини таъминлашга хизмат қилади:

- Васиқаларда унинг тузилган куни, санаси албатта кўрсатилади.

- Уларда қарз олаётган, қарз бераётган кимсалар, қарзнинг қайтарилишини кафолатга олаётган киши, шунингдек, олди-бердини кузатиб турган гувоҳлар, ҳатто ҳужжатни битувчи кимсанинг оти ҳам кўрсатилади. Бадиий асарлардаги персонажлардан айрича ўлароқ, улар ўша замонда яшаб турган кимсалардир.

- Насияга олинаётган нарса-буюмнинг ўлчови, унинг қачон ва неча ҳисса қилиб қайтарилиши аниқ кўрсатилади. Вақтида тўланмай қолса, юрт қондасига кўра, қўшимча тўловга тортилиши ҳам таъкидлаб қўйилади.

- Мабодо, бирор қор-қол бўлиб, қарз тўланмай қолгудек бўлса, беримчининг яқинлари уни албатта тўлаши ёзиб қўйилади.

- Мулк сотувида эса, келажакда олимчидан уни ҳеч кимса, ҳатто бекларнинг кучига таяниб ҳам, даъво қила олмаслиги, олимчининг эрки бутунлай ўзида эканлиги кафолатланади.

- Ер сотилаётганда унинг майдони, чегаралари аниқ кўрсатилади.

- Ер ижарага берилаётганда унга кетадиган уруғликнинг пулини, ер-мулк солиғини кимлар тўлаши аниқ белгилаб қўйилади.

- Васиқага беримчининг (қарз тўловчининг), гувоҳларнинг нишони, тамғалари босилади. Уларнинг айтган сўзи тамғалар билан тасдиқланади.

- Ҳужжат тузишда қатнашаётган кишиларнинг сўзлари уларнинг ўз тилидан келтирилади. Ҳужжат бир неча кишининг (юридик кимсаларнинг) нуткидан тузилади. Бу ҳам ҳужжатнинг ишончилигини, легитимлигини оширади.

ВАСИҚАЛАРДА СЎЗЛОВЧИ НУТҚИ ВА УНИНГ БЕРИЛИШИ

“Сўзловчи нутки” дейилганда матн кимнинг тилидан битилганлиги тушунилади. Ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликларда нутқ масаласига жиддий эътибор қаратилган. Жумладан, Иккинчи кўк турк хоқонлиги даврида яратилган Тўнжук битиги муаллифнинг ўз тилидан баён этилган. Ёки тарихчи ва адиб Йўллуғ тигин каламига мансуб Кул тигин ҳамда Билга хоқон битигларида (биринчиси 732 йил, кейингиси 735 йил) матннинг катта бир қисми Билга хоқон тилидан баён этилади.

Расмий ҳужжатларда сўзловчи нутки масаласи, ҳужжатнинг турига қараб, ажралиб туради. Жумладан, хон ва султонларнинг ёрлик ҳамда дипломатик мактублари уларнинг ўз тилидан тузилади (тўғрироғи, бахши ёки котиб уларнинг айтиб тургани бўйича ёзади. Васиканинг охирида хат битувчининг ўзи *aytup bitidim*, яъни “сўраб ёздим” деб таъкидлаб ҳам қўяди). Васикалар эса бундан фарқли. Уларда нутқ матн компонентлари билан боғлиқ ҳолда танланади. Масалан, қулга эркинлик бериш васикаларида матн, одатда, эркинлик берувчи кимса тилидан (нуткидан) тузилади. Ёки олди-берди ҳужжатларида матн беримчи тилидан (нуткидан); ерни сотиш васикаларида эса сотувчи нуткидан тузилади. Лекин пулни ёки айирбошланаётган нарсани санаб олаётган олимчининг матн орасидаги сўзи, гувоҳларнинг ва хат битувчининг васика якунидаги сўзлари уларнинг ўз нуткидан келтирилади. Бу нарсаларнинг бари ҳужжатнинг легитимлиги, ишончилиги, ҳаққанийлигини таъминлашга хизмат қилган.

Васикаларда сўзловчи нуткининг берилиш тартибини ҳозирда Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида SI 4716 (SI 0/54) кўрсаткичи остида сақланаётган Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарзга қумуш олиб, эвазига ўз ўғлини ишлаш учун топширганлиги тўғрисидаги васика мисолида кўриб чиқамиз (матнлар бўлимидаги № 2- ҳужжат).

Матндаги сўзловчи нутқини белгилаш учун, бошлаб, ушбу битимга аралашаётган кимсалар аниқлаб олинмоғи керак. Масалан, ушбу васиқани тузишда қатнашаётган юридик кимсалар қуйидагилар:

(1) Чинтсу Шиладан кумуш қарз олиб, эвазига ўз ўғлини ишга топшираётган Қайтсу тудунг;

(2) Қайтсу тудунгга кумуш қарз бериб, эвазига унинг ёш ўғлини ишга ёллаётган Чинтсу Шила;

(3) Гувоҳлар икки киши: Қутагмиш Қая ва Сенгичун;

(4) Хужжатни тузувчи Буян Қая. Васиқанинг тартибли ва чиройли хат билан ёзилганига қараганда, ҳарқалай, бу кимса котиб ёки давлат идорасининг ходими (нотариус) бўлуви керак.

Муҳими шундаки, васиқани тузишда қатнашаётган кишиларнинг айтаётган сўзи хужжатни тузувчи Буян Қая тилидан эмас, уларнинг ўз тилидан (нутқидан) берилади. Бу нарса васиқанинг легитимлиги билан боғлиқ: матн компонентларининг олди-берди жараёнида қатнашаётган юридик кимсаларнинг ўз тилидан берилиши ваъданинг ҳаққонийлиги, хужжатнинг ишончлилигини таъминлайди. Яна расмий нутқнинг таъсири ҳам ошади.

Матн ўз мазмунига кўра қуйидаги компонентларга бўлинади:

Биринчи компонент: Қайтсу тудунгга олди-берди учун кумуш керак бўлиб, ўз ўғлини Чинтсу Шилага ишга топширганлигининг таъкиди:

Toғuz yil, aram ay, on yañıqā menä. Qaytsu tudunqā yunlaqlıǵ kümüš kergäk bolup, özümtä tuǵmıš Tıtsu atl(i)ǵ oǵlumıñ Çıtsu Şılaqā üç yillıq tutquǵ berdim. – Тунғуз йили, арам ойининг ўнинчи куні менга, Қайтсу тудунгга ишлатиши учун [яъни савдо-сотиққа] кумуш керак бўлиб, ўзимнинг туққан Титсу отли ўғлимни Чинтсу Шилага уч йил муддатга ишлатиши учун бердим (матннинг 1–4- каторлари).

Иккинчи компонент: Қарзга олинаётган қумушнинг миқдори:
Tutquǵ kümüšün inča sözläšt(i)miz: on satır kümüşkä tutquǵ berdim. — Эвазига тўланадиган қумушни шундай келиндик: (ўғлимни) ўн сатир қумуш учун бердим (5–6- қаторлар).

Учинчи компонент: Икки киши орасида қумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги:

Bu on satır kümüşni bitig qilmış kün üzä men, Qaytsu tu(duǵ) tüǵal tartır aldım. — Бу ўн сатир қумушни васиқа тўзилган кунни мен, Қайтсу тудуғни тўғал ўлчаб олдим (6–8- қаторлар).

Men, Čintsu Šila, yemä bir eksügsüz tüǵal berdim. — Мен, Чинтсу Шила ҳам ҳеч бир камчиликсиз тўғал бердим (8–9- қаторлар).

Тўртинчи компонент: Ишга ёлловчи томонидан ўғилчага бериб туриладиган кийим-кечакларнинг сони ва тури:

Bu oǵulq(i)yaqa bir yıltä bir üm, köküsmäk, bir qay, bir uyıq č(a)ruq, iki yıltä bir čäkräk, üç yıltä bir börk bilä herür-men. — Бу ўғилчага бир йилда бир шитон, нимча, бир жуфт этик, бир жуфт чорик; икки йилда бир пахта матоли кўйлак; уч йилда бир бўрк билан берурман (9–12- қаторлар).

Бешинчи компонент: Ишга топшириладиган ўғилчанинг йўл кўряжак қилмишларига кимлар жавобгар экани:

Oǵulq(i)ya Čintsu Šilanıñ ewındakılär bilä yorıp, oǵrı tew qılsar, tutǵu qarǵu, yoq itük qılsar, men, Čintsu Šila başıña bolur. — Агар ўғилча Чинтсу Шиланинг уйидагилар билан юриб, ўғрилиқ-эғрилиқ қилса, молдан юлиб, зиён етказса, мен, Чинтсу Шиланинг гарданимга бўлади (13–15- қаторлар).

Yalıñuz yorıp, oǵrı tew qılsar, yoq-itük qılsar, men Qaytsu tu(duǵ) başımqa bolur. — Ёлғиз юриб, ўғрилиқ-эғрилиқ қилса, зиён етказса, мен Қайтсу тудуғнинг гарданимга бўлади (15–16- қаторлар).

Олтинчи компонент: Ўғилча касал бўлиб қолса, кимлар уни боқажаги:

İğlāsār, yeti künki mün-aş men, Çintsu Şila berür-men. – Касал бўлиб қолса, етти кунлик қуюқ-суюғини [сўзма-сўз: ишўраси билан ошини] мен, Чинтсу Шила берурман (17v–18v- қаторлар).

Yeti kündin keçsār, men, Qaytsu tu(duñ) egälüp alip, kün eksükin köni berür-men. – Етти кундан ўтса, мен, Қайтсу тўдунг ҳар кунги чиқимини қоплаб, албатта тўлайман (18v–19v- қаторлар).

Еттинчи компонент: Касал бўлиб ўлса, олинган қарзни ким ва қай миқдорда қоплаши:

İglāp ölsār, yarım tawarī ölür, yarım tawarī tirilür. Tirildaçi tawar yana men Qaytsu tu(duñ) üzä bolup, köni berür-men. – Касал бўлиб ўлиб қолса, ярим моли ҳам ўлади [қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим моли қолади [ярми тўланади]. Сақланиб қолган моли яна мен, Қайтсу тўдунгнинг елкамда бўлиб, (уни) аниқ тўлайман (20v–22v- қаторлар).

Саккизинчи компонент: Уч йилга кадар васика ўз кучида қолажаги, битим бузилган тақдирда зиён учун тўланажак жариманинг миқдори:

Üç yıl tığāmāginčä, öntürmāz-men. Apam öntür[ür]-men, tesār-men, bu kümüş-ök bermiş künün berüki asiği bilä köni berür-men. – Уч йил туғамәгунча, сўзимдан кечмайман. Агар сўзимдан кечдим, дегудек бўлсам, бу қумуш берилган кундаги ҳужжат бўйича фойдаси билан албатта қайтараман (22v–25v- қаторлар).

Тўккизинчи компонент: Олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳлар:

Tanıq – Qutadmiş Qaya, tanıq – Seničün. – Гувоҳ – Қутадмиш Қая, гувоҳ – Сенгичун (25v–26v- қаторлар).

Ўнинчи компонент: Битимнинг қарз олувчи томонидан тамға билан тасдиқлаб қўйилганлиги:

Bi tamğa men, Qaytsu tu(dun)niy-ol. – Бу тамға мен, Қайтсу тудунгникидир (26v- қатор).

Ўн биринчи компонент: Хужжатни битувчи кимсанинг оғти:
Буян Q(a)ya bitidim. – Буян Қая ёздим (26v- қатор).

№	Матн компонентларининг мазмуни	Матн кимнинг тилидан битилгани
1	Қайтсу тудунгга олди-берди учун кумуш керак бўлиб, ўз уғлини Чинтсу Шилага ишга топишрганлигининг таъкиди	Қайтсу тудунг тилидан
2	Қарзга олинаётган кумушнинг миқдори	Қайтсу тудунг тилидан
3	Икки киши орасида кумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги	Қайтсу тудунг ва Чинтсу Шила тилидан
4	Ишга ёлловчи томонидан ўғилчага бериб туриладиган кийим-кечақларнинг сони ва тури	Чинтсу Шила тилидан
5	Ишга топиширилатган ўғилчанинг йўл қўяжаск қилмишлариغا кимлар жавобгар экани	Чинтсу Шила ва Қайтсу тудунг тилидан
6	Ўғилча касал бўлиб қолса, кимлар уни боқажаси	Чинтсу Шила ва Қайтсу тудунг тилидан
7	Касал бўлиб ўлса, олинган қарзни ким ва қай миқдорда қоплаши	Қайтсу тудунг тилидан
8	Уч йилга қадар васиқа ўз кучида қолажаси, битим бузилган тақдирда зиён учун тўланажаск жариманинг миқдори	Қайтсу тудунг тилидан
9	Олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳлар	васиқани битувчи тилидан
10	Битимнинг қарз олувчи томонидан тамға билан тасдиқлаб қўйилганлиги	Қайтсу тудунг тилидан
11	Хужжатни битувчи кимсанинг оти	васиқани битувчи тилидан

Олди-берди учун кумуш керак бўлиб, Чинтсу Шиладан қарз олингани ва эвазига ўз ўғлини унга ишга топширганлиги тўғрисидаги **бошловчи** ҳамда қарзга олинаётган кумушнинг миқдори кўрсатилган **иккинчи компонент** Қайтсу тудунг тилидан берилган:

Toñuz yil, aram ay, on yañıqā meñā, Qaytsu tudunqā yunlaqlıǵ kümüš kergäk bolup, özümtä tuǵmıš Titsu atl(i)ǵ oǵlumni Ćintsu Šılaqā üč yillıq tutquǵ berdim.

Tutquǵ kümüşin inča sözläšt(i)miz: on satır kümüşkä tutquǵ berdim.

Икки киши орасида кумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги тўғрисидаги **учинчи компонент** икки киши тилидан берилган. Бунда Қайтсу кумушни тугал санаб олганлигини таъкидлайди: *Bu on satır kümüşni bitig qılmıš kün üzä men, Qaytsu tu(dun) tügäl tartıp aldım.*

Унга кумуш топширилганлиги эса Чинтсу Шиланинг тилидан берилган: *Men, Ćintsu Šıla, yemä bir eksügsüz tügäl berdim.*

Ишга ёлловчи томонидан ўғилчага бериб туриладиган кийим-кечакларнинг сони ва тури кўрсатилган **тўртинчи компонент** Чинтсу Шила тилидан берилган: *Bu oǵulq(i)yaqa bir yilta bir üm, köküzmäk, bir qay, bir uyıq ėta(ru)q, iki yilta bir ėäkräk, üč yilta bir börk bilä berür-men.*

Ўғилчанинг бундан буёнги қилмишларига кимлар жавобгар экани тўғрисидаги **бешинчи компонент** ҳам икки киши тилидан берилади. Чинтсу Шиланинг уй ичидагилар билан билан боғлиқ ҳолда бирор қорихол бўлса, Чинтсунинг ўзи жавоб беради. Бу шарт унинг ўз тилидан берилган: *Oǵulq(i)ya Ćintsu Šılanıñ ewındäkilär bilä yorıp, oǵrı tew qılsar, tutǵı qarǵı, yoq itük qılsar, men, Ćintsu Šıla başıña bolur.*

Бола ёлғиз юриб, бирор қорихолга йўлиққудек бўлса, унга боланинг отаси жавобгар. Келишувнинг бу банди Қайтсу тудунг тилидан берилган: *Yalıñız yorıp, oǵrı tew qılsar, yoq-itük qılsar, men Qaytsu tu(dun) başımqa bolur.*

Олтинчи компонентда ўғилча касал бўлиб қолса, кимлар уни бокажаги тўғрисида сўз боради. Бу шартнинг ижроси икки кишига юклатилган. Етти кунгача уни ишга ёллаган кимса қарайди. Васиканинг ушбу банди Чинтсу Шиланинг тилидан берилган: *İğlāsār, yeti künki mün-aş men, Çintsu Şila berür-men.*

Етти кундан ўтса, отасига юклатилади. Битимнинг бу банди отаси Қайтсунинг тилидан берилган: *Yeti kündin keçsār, men. Qaytsu tu(duñ) egälär alıp, kün eksükin köni berür-men.*

Еттинчи компонент бола касал бўлиб ўлса, қарз олинган қумушни ким қоплаши тўғрисида. Бундай ҳолда, кетган харажат иккига бўлинади: бир қисмидан воз кечилади, иккинчи ярми барибир қайтарилади. Бу банд мажбуриятни ўз елкасига олаётган Қайтсу тилидан берилган: *İğläp ölsär, yarım tawarî ölüp, yarım tawarî tirilür. Tirildäci tawar yana men Qaytsu tu(duñ) üzä bolup, köni berür-men.*

Уч йилга қадар васика ўз қучида қолажаги, битим бузилган тақдирда зиён учун тўланажак жариманинг миқдори кўрсатилган **саккизинчи компонент** ҳам Қайтсу тилидан берилган: *Üç yıl tügämäginčä, öntürmäz-men. Apam öntür[ür]-men, tesär-men, bu kümüş-ök bermiş künün berüki asıği bilä köni berür-men.*

Тўққизинчи компонентда олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳларнинг оти кўрсатилган. Бу компонент васикани битувчи тилидан берилган: *Tamıq – Qutadmiş Qayı, tamıq – Señiçün.*

Битимнинг қарз олувчи томонидан тамға билан тасдиқлаб қўйилганлиги тўғрисидаги **ўнинчи компонент** Қайтсу тудунг тилидан битилган: *Bu tamğa men. Qaytsu tu(duñ)muñ-ol.*

Ҳужжатни битувчи кимсанинг оти қайд этилган **сўнгги компонент** қотибнинг ўз тилидан битилган: хат битувчи матннинг охирига *Buyan Q(a)ıya bitidim* деб ёзиб қўйган.

ВАСИҚАЛАРДА РАСМИЙ ВА БАДИЙИЙ УСЛУБЛАР СИНКРЕТИЗМИ МАСАЛАСИ

Одатда, расмий услуб ўзининг аниқ ва равшанлиги, кўчма маъноли сўзлар, фразеологик бирикмалар, тасвирий ифодалар, кўтаринки жумлалар, турли бадийий воситаларнинг учрамаслиги билан ажралиб туради. Лекин бу ўлчовни, чегарани ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битигларга, қолаверса, илк ўрта асрлардан қолган ҳужжатларга нисбатан қўллаш ўзини оқламайди, назаримизда. Сабаби, ўша давр ҳужжатларида, юқорида расмий услубга тегишли деб қаралаётган белгилардан ташқари, оғзаки услубга, бадийий матнларга ҳос воситалар ҳам учраб туради. Битувчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш, васиқани мазмунли ва ширали баён қилиш, матн услубининг силлиқ ва оҳангдор чиқиши учун, ўрни билан, бадийий воситалардан ҳам фойдаланган. Бир сўз билан айтганда, ҳужжатлар услубига оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда, бадийий тафаккурнинг, бадийий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган.

Шундай қилиб, васиқаларда оғзаки ва бадийий услубга ҳос бўлган стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадийий бўёқ бериши билан бир қаторда, юридик кимсалар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу нарсани қадимги туркий ёзма адабий тилидаги услублар синкретизми сифатида баҳолаш мумкин. Буни бир-икки мисолда кўриб чиқамиз.

Битиглар орасида Кўни Қуз отли хўжайиннинг Бурхан Қули отли қулига берган васиқаси бор (QTH № 29). Унда хўжайиннинг ўз қулига эрк ҳужжати (*boş bitig*) берганлиги тўғрисида сўз боради. Матндан ўқиймиз:

- (1) Taqıgü yıl, üçüncü ay, iki yañıqā men
- (2) Köni Quz ağır igkä tegip, ölüp-yıñip
- (3) bargay-men tep, Şıñuy tutuñ begkä,

- (4) *küdägüm Likäkä kenäšip-aytišip,*
- (5) *Gänsidä tuğmiš Burxan Qulī atliğ*
- (6) *oğulanqa ögkä-qanqa buyanī*
- (7) *tegsün, tep boš bitig berdim.*
- (8) *Bu küntä minča Burxan Qulīniñ ya*
- (9) *örü tağqa, qudī quumqa barsar,*
- (10) *öz köñülinčä buyan berip yorısun.*

Энди матн семантикасиға эътибор каратайлик. 2–3-каторларда кечган: *ağır igkä tegip, ölüp-yitiip bargay-men, tep jumlası* “оғир дардга чалиниб, ўлиб-йитиб кетсам, ишим чала қолмасин, деган хавотирда” англамидадир.

6–7- каторлардаги: *buyanī tegsün tep* – “савоби тегсин дея” маъносини билдиради.

8–10- каторларда: *Bu küntä minča Burxan Qulīniñ ya örü tağqa, qudī quumqa barsar. öz köñülinčä buyan berip yorısun.* Ушбу мисолимиздаги *örü tağqa, qudī quumqa barsar* бирикмасидаги *örü tağ* – “юкори тоғ” ҳамда *qudī quum* – “куйи қум”, уларни ўзаро қаршилантириш йўли билан бадий санъат ҳосил қилинмоқда: “юкори тоққа (борадим), куйи қумга борадим” деган маънода, яъни “истаган ерида; ҳамма ерда” англамида келган. Фикрни бу тарзда ифодалаш расмий битиглар услуби учун ғайри-одатий, лекин матннинг таъсирини ошириш, ифода бадийлигини таъминлаш, “эркинлик” тушунчасини теран англатиш мақсадида ана шу ибора қўлланилган. Шуларни кўзда тутган ҳолда, юкоридаги матнни куйидагича талқин қилиш мумкин:

- (1) Товук йил учинчи ойининг иккинчи кунда мен
- (2) Кўни Куз оғир касалликка чалиниб, ўлиб-йитиб
- (3) қолмайин дея Шингуй тутунг бег,
- (4) куёвим Лика билан кенгашиб-сўзлашиб,
- (5) Гангсида туғилган Бурхан Кули отли
- (6) ўғлонга (кулга), онамга-отамга савоби
- (7) тегсин деб, эрк хужжатини бердим.
- (8) Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида),
- (9) юкори тоққа (борадим), куйи қумга борадим,

(10) Ўз кўнглича йўл тутсин. савоб учун юраверсин.

Ёки кул ёки жорияни бирор нарса эвазига айирбошлангани тўғрисидаги васикаларда “қулни ўзига олаётган киши минг йил, туман кунга қадар унга эгалик қилсин” (*miñ yil, tümän künkä tegi erklig bolsun*), яъни “қул ўлгунча, умр бўйи унинг хизматини қилсин” деган жумла ҳам бадийийдир. Масалан, эллик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги ҳужжатда: *Bir eksügsüz, bu Yünçiqä miñ yil, tümän künkä tegi Alpiš erklig bolsun* (Ҳеч бир қарипиликсиз, бу Юнчига минг йил, туман кунга қадар Алпиш эгалик қилсин) (QTH № 2.11–13).

Ёки Бадрун отли бойдан эллик икки тўн бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги ҳужжатда: *Bu men satmıš kişikä miñ yil, tümän künkä tegi Bädriin erklig bolsun* (Бу мен сотган кишига минг йил, туман кунга қадар Бадрун эгалик қилсин) (QTH № 4.12–13).

Бундай ҳолларда *miñ kün-tümän kün* – киши тириклигига нисбатан олинади, “доимий: умр бўйи: ўла-ўлгунча” деган маънони билдиради.

Дарвоқе, *miñ yil, tümän kün* ибораси тарихий-бадий асарларда “узок йиллар; кўп аср” маъносида тез-тез учраб туради.

Олди-берди васикаларда беримни қайтариш шарти қайд этилганда, *Berginčä bar-yoq bolsar-men* жумласи ҳам ишлатилади. “Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман; бирор кор-ҳол юз берса]” деган маънони англатади. Масалан, Қайимтудан тариқ олинганлиги тўғрисидаги ҳужжатда: *Berginčä bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqi anı tegilär bilä kōni bersünlär* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар) (QTH № 12.8–10).

Шунингдек, ҳужжатларда синтактик параллелизмлар, турли бадийий воситаларга ҳам мурожаат этилади. Айрим жумлалар сажда.

Шаби исмли кишининг Басмилга сотган ери тўғрисидаги васикада кечган қўидаги жумлага эътибор беринг: *Men, Šabiniñ oğulum-qizim, eçim, inim, qam-qadašim, yägänim, tağayim*

aytmasun-istämäsün, aytigli-istagli saqinsar, sawlari yorimasun, taqi bir-ök erklig beg isi-kücin tutup, alayin. yulayin tesärlär, bu-oq ögän üzä suwaqlıg iki tanču yer yaratı berip yulup alsun (Мен, Шабининг үгил-қизим, акам, иним, қон-қардошим, жияним, тоғам сұрамасин, талаб қилмасин, сұровчи, талаб қилувчи ёмон хаёл қилса, сўзи ўтмасин, агар бирор кимса ҳукмдор бекнинг иши-қучига таяниб, уни олиб қўяман деса, мана шу ўзандан сув ичувчи икки танчу ер топиб бериб, кейин юлиб олсин) (QTH № 6.15–21).

Эски ҳужжатларда расмий ва бадий услубларнинг коришиқ ҳолда учраши ёки юридик кимсалар нутқининг бу кўринишда уйғунлашуви туркий расмий услубнинг тўла шаклланиб улгурмаганидан эмас, аксинча, унинг ўта тараққий этгани, фикрни ифодалаш, ҳужжатнинг расмийлигини таъминлаш имкониятлари кенглигидан далолат беради.

ВАСИҚАЛАРДА ИШЛАТИЛГАН СТЕРЕОТИП БИРЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

“Стереотип бирликлар” деганда ёзма ёдгорликлар тилида воқеа-ҳодисалар баёни, фикр ифодаси билан боғлиқ ҳолда тез-тез қайталаб турувчи сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар тушунилади. Стереотип бирликлар бадий матнларда ҳам, расмий ҳужжатларда ҳам ишлатилади. Лекин ҳар икки ҳолатдаги вазифаси бошқа-бошқа. Чунончи, бадий адабиётда қўлланувчи стереотип бирликлар бадий бўёққа эга; уларда кишилиқ турмуш тарзи ва воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабат бадий услубда баён этилади. Улар бадий тафаккурнинг маҳсули бўлиб, асар бадийлиги, баён тарзининг таъсирчанлигини оширишга ишлайди. Масалан, урхун битигларида хоқоннинг қудрати, давлат ишларини билим ва адолат билан бошқараётгани таърифланганда *qağanı alp ermiş, ayğıcısı bilgä ermiş* (хоқони алп экан, маслаҳатчиси доно экан) жумласи ишлатилади. Ёки Кул тигин ва Билга хоқон битигида юрт эгаси

Ўзининг эл равнаки, улус фаровонлиги йўлида олиб борган эзгу ишларини таърифлаб, ўз ютуқларидан фахрланиб, *ciğan boduniğ bay qiltim, az boduniğ öküš qiltim* (йўқсил халқни бой қилдим, оз халқни қўпайтирдим) жумласини қўллайди. Битигларда тез-тез учраб турувчи *tört buluñ qor yağı ermiş* (тўрт томон бутунлай душман экан) жумласи мамлакат танг ахволда экани, тўрт ёқдан қуршовда қолинганини англатади. Қўшиннинг қудратли юриши, аёвсиз жанглар, ёв устидан қозонилган зафарлар баёнида *elligig elsirätimiz, qağanliğığ qağansirätdimiz, tizligig sökürtimiz, başliğığ yüküntürtimiz* (эли борни элидан айирдик, хоқони борни хоқонидан айирдик, тиззаси борни чўктирдик, боши борни юкунтирдик) жумласи ишлатилган ва б.

Хужжатлардаги стереотипларнинг мазмуни ва вазифаси булардан бир оз фарқ қилади. Улар мазмуни ва вазифасига кўра икки хил.

Биринчиси, *хужжатнинг тузилиши, матн компонентлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Масалан, олди-берди васикалари хужжатнинг тузилган санаси, қарз олинисининг сабаби, кимдан ва қанча қарз олинаётганлиги билан бошланади. Якунида эса олди-бердини кузатиб турган гувоҳлар, васикадаги белги-тамгаларнинг кимга тегишли эканлиги ва хужжатни ким тузганлиги қайд этилади. Стереотиплар ҳам ана шунга мос ҳолда шаклланади. Бундай стереотиплар, хабарнинг аниқ ва лўндалигини таъминлайди, матннинг расмий мавқеини ошириб, хужжат қолипнинг шаклланивига хизмат қилади.

Иккинчиси, *фикр ифодаси, баён тарзи билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Матн битувчи фикр ифодаси учун нутқ жараёнида ишлаб чиқилган, тилда мавжуд бўлган тайёр қолип бирикмалардан фойдаланади. Уларнинг эмоционал бўёғи ҳам, таъсири ҳам кучли. Бундай стереотиплар бадий

тафаккур маҳсули бўлиб, матнда расмий ва бадий услуб синкретизмини юзага келтиради.

Қуйида васиқаларда кечган стереотип бирликларнинг айримлари ва уларнинг услубий, бадий-эстетик вазифаларини кўриб чиқамиз:

بەرىنچە بەرگىنچە بەرگىنچە berginčä yoq-bar bolsar-men

Бу ифода “қарзни бергунча борман-йўқман, беролмасам (қарзни узолмасам)” деган маънони билдиради. Қонунга кўра, ҳар қандай берим қафолатлануви керак. Ана шундай ҳолатни расмийлаштириш учун ҳужжатда айна жумла ишлатилади.

Туркшуносликда *yoq-bar bol-* ёки *bar-yoq bol-* ифодаси “ўлим” билан боғлиқ эканлигини кўпчилик эътироф этган. Бироқ, бу масалада бошқача қарашлар ҳам бор.

Жумладан, япон олими М. Морининг таъкидлашича, *yoq-bar bol-* ифодаси “ўлим”ни эмас, қарз тўлаш чоғида беримчининг “бу ерда бўлмай қолиш эҳтимоли”ни, яъни унинг ўлиб кетиши эмас, балки қарзни тўламай, қочиб кетиши ёки бу ердан кўчиб кетишини назарда тутди. Ушбу ифоданинг бошқа ҳужжатларда *ičtin-taštın bol-*, *örü-quđi bol-* сингари парадигматик қаторларда келишига таяниб, олим ана шундай хулосага келган (Тугушева 1975(2),32).

Кейинги чоғларда М. Морининг ушбу хулосаси фанда оммалаша бошлади. Тўғри, ушбу ифодаларда ҳар қандай шароитда қарз албатта қайтарилиши қафолатланган. Лекин бу ифоданинг ҳар учала вариантини бир маънога бирлаштириш укадар тўғри эмас, назаримизда; уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос маъноларга эга. Шу ўринда ушбу ифоданинг ҳар учала кўриниши ва уларнинг маъноларини кўриб чиқамиз.

бар-йўқ бар-yoq bol- ва унинг маъноси:

Ҳозирги ўзбеклар *Беш кунлигим борми-йўқми?* деймиз, бунда, табиийки, “ўлим” назарда тутилади. Ёки узокроқ вақт

тўғрисида сўз кетганда: *Унгача ким бор-ким йўқ?* дейилади. Бунинг: *Унгача нима гап-нима сўз?* варианты ҳам бор. Бу жумлаларнинг барида кишининг ўлими кўзда тутилади. Шуларга таяниб, васикаларда кечган *bar-yoq bol-* ни ҳам кишининг ўлимига боғлаган маъқул. Бу ўринда *bar bol* – “бор бўлмоқ; яшамок”; чоғиштиринг, ўзбекчада *бор бўлинг* – “яшанг” дегани; *yoq bol* – “йўқ бўлмоқ; ўлмоқ”; *bar-yoq bolsar-men* деганда “(мабодо) ўлиб кетсам” деган маъно англашилади.

Масалан, Қайимтудан тарик олинганлиги тўғрисидаги васикада: *Berginčā bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqi anī tegilār bilā kōni bersünlār* (*Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар*) (QTH № 12.8–10).

 örü-qudī bol- ва унинг маъноси:

П. Займе *örü-qudī* ни кутбларга (Жануб ва Шимолга) нисбат берган, яъни матндаги *örü-qudī bolsar-men* бирикмасини “Жанубда бўламанми, Шимолда бўламанми, (катъи назар)” дея талқин қилган (УДД.За.4: 41, *икки юлдузли изоҳга қаралсин*).

Бунда у *örü tağqa, qudī quimqa bar-* бирикмасидаги *örü tağqa* ни “жанубга” деб тушунган, шунга боғлиқ ҳолда, *örü* ни ҳам “жануб”, унинг антоними бўлмиш *qudī* ни эса “шимол” дея талқин қилган.

Таъкидлаш жоизки, ёзма манбаларда *tağ* сўзи шимолга нисбатан ҳам ишлатилган: *öndün yūḡaq* – шарқ, *kündün yūḡaq* – жануб, *kedün yūḡaq* – ғарб, *tağdün yūḡaq* – шимолни англатади. Масалан, Сада отли кишининг Сўлда оғадан бўз олгани ва эвазига ўз узумзорини сотганлиги тўғрисидаги васикада: *Bi borluqnīḡ sičīsī: öndüni Qara Temürniḡ borluq adīrar; kündüni yūḡaq sičīsī ögān adīrar; kedün yūḡaq sičīsī ögān-ök adīrar; tağdün sičīsī Suriqa tegmiš borluq adīrar* (*Бу узумзорнинг чегараси: шарқдан Қара Темурнинг узумзори айиради; жануб томондаги чегараси ўзанга тақалади; ғарб томондаги чегараси ҳам*

ўзанга тақалади; тоғ томондан яъни шимолдан чегараси Сурига теккан узумзор айиради) (QTH. № 21.6–9).

Шимолга нисбатан *tağ* сўзинини ишлатилиши, харкалай, Турфонликларнинг тасаввури билан боғлиқ. Чунки Турфон воҳасининг шимоли гоғлар билан ўралган.

Васикаларда кечган *örü tağqa, qudi qumqa barsar* жумласини кўзда тутадиган бўлсак, бу жумлада “шимол” ва “жануб” тушунчаси йўқ. Ундаги *örü tağ* – “юқори тоғ” ҳамда *qudi qum* “қуйи кум” ифодаси “тўрт томон; ўзи истаган ер” маъносига: “юқори тоққа (борадимиз), қуйи кумга борадимиз”, яъни “истаган ерида: ҳамма ерда” англамида келган. Мана унинг мисоли: *Bi künä minä Burxan Qulinin ya örü tağqa, qudi qumqa barsar, öz köñülinä buyan berip yorisun.* (Бугундан бошлаб Бурхан Қўлининг (эрки ўзиди), юқори тоққа (борадимиз), қуйи кумга борадимиз, ўз қўнғичи йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Шунинг сингари, *örü-qudi bol*- ифодасида ҳам “жануб” ва “шимол” тушунчаси йўқ.

Васикаларда кечган *örü-qudi bol*- ифодаси, бизнингча, икки хил маънони англатади. Биринчиси, “кашшоқлашиш”ни билдиради: *örü* — асли “юқори”, кўчма маънода бойликка нисбатан ишлатилади; *qudi* — асли “қуйи”, кўчма маънода кашшоқликка нисбатан ишлатилади. Васикаларда *Berginä örü-qudi bolsar-men* деган шаклда келади. Бу жумла “(карзни) бергунча кашшоқлашиб қолсам ҳам, уни тўлашни қафолатлайман” деган маънони англатади (№ 11- *васиқанинг изоҳига қаралсин*).

Иккинчиси, “ўлим” маъносига: *örü bol* – “юқорилашмоқ”, яъни “яшамок”; *qudi bol* – “қуйи бўлмоқ; инмоқ”, яъни “ўлмақ”; *örü-qudi bolsar-men* – “(мабодо) ўлиб кетсам / борман-йўкман” дегани. Матн ҳам шунга яраша талкин қилинади.

Мана мисоли: *Berginä örü-qudi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* (Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим

бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор қорихол бўлса], иним Билир албатта қайтарсин) (№ 11.5–6).

عظيم صرحم *ic̣tin-tašṭin bol-* ва унинг маъноси:

Ифоданинг бу вариантда ҳам “ўлим” маъноси йўк: *ic̣tin* – “ичкарида”, яъни “ўз уйимда”; *tašṭin* – “ташда, ташкарида”, яъни “уоқроқ бир ерда”; *ic̣tin-tašṭin bol* – “узоқ ерда бўлмоқ” маъносида ишлатилади. Матнларда *Berginčā ic̣tin-tašṭin bolsar-men* шаклида ишлатилган, бу “(қарзни) бергунча узоқ юртларга кетиб қолгудек бўлсам” деган маънони англатади. Беримчи бирор сабаб билан кўчиб кетадими, қочиб кетадими, қатъи назар, қарзни тўлаш мажбуриятини олганда, ана шу жумла ишлатилади.

Масалан, Булмиш отли кишининг Кўсунчидан қумуш қарз олганлиги тўғрисидаги васиқада: *Berginčā ic̣tin-tašṭin bolsar-men, inim Ayqt(a)čī (?) kōni hersūn* (Бергунча ичкарида ё ташкарида [ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда] бўларман, иним Айқтачи (?) албатта қайтарсин) (№ 12.5–6).

Демак, *bar-yoq bol-* / *örü-qudī bol-* / *ic̣tin-tašṭin bol-* бир қолипдаги ифодалар бўлишига карамай, учаласи уч хил маънода ишлатилади: шулардан *bar-yoq bol-* “ўлим”га ишора қилади; кейингиси “бойлик ва қашшоқлик”, бир пайтнинг ўзида, “ўлим”га ҳам ишора қилади: *örü-qudī bol-* “хеч вақосиз қолмоқ; қашшоқлашмоқ” ҳамда “ўлиб кетмак” дегани; сўнгги *ic̣tin-tašṭin bol-* “бу ерда яшамаслик; узоқ юртларга кўчиб кетиш” маъносидадир. Лекин ҳар учаласи ҳам, олинган қарз тўла-тўқис қафолатланувини билдиради.

Ушбу ифодаларни талқин қилишда, уларнинг асосини буддизм таъсирида бошқа халқлардан ўтган дея қарамаслик керак. Улар қадимги туркий тилнинг ички имкониятлари, туркий халқларнинг миллий минталитети, ўз қарашлари таъсирида шаклланган.

erklig beg işin-kücin tutup

Жорияни сотиб, ўрнига бўз олинганлиги тўғрисидаги васикада *Erklig beg işi, elâi-yalawaç kücin tutup*, деган жумла ишлатилган (QTH № 22.18–19). Бу жумладаги *beg işi* ни С.Е. Малов *beg eşi*, яъни “бекнинг хотини” деб тушунган, шунинг учун бу жумлани русчага: “Если же кто, употребив силу влиятельного бега и жены его, посланников и вестников ...” дея таржима қилган (Малов 1951,213). Аслида эса бу мисолдаги *iş-i-küci* – жуфт сўз. “хукми: кудрати” маъносида. Шунга кўра, ушбу жумлани: “Хукумдор бекнинг, элчининг куч-қувватига таяниб” деб талкин қилинса, тўғри бўлади.

min yil, tūmān kūn

Ушбу бирикмадаги *tūmān* – ўн минг, *tūmān kūn* – ўн минг кун.

Махмуд Қошғарий *tūmān* сўзининг бадий функциясини яхши кўрсатган. Унинг ёзишича: *tūmān* – ҳар нарсанинг кўпи; *tūmān-tūrlüg sözlādi* – ҳар хил сўзлар сўзлади; турли-туман сўзлади; *tūmān min* – минг-минг, минг туман, минг марта минг, бир миллион; *tūmān min yarmaq* – бир миллион танга (МК.101b).

Саюқда *tūmān, min* энг йирик сонлардир. Улар вақтни англатувчи *kūn, yil* сўзлари билан келганда давр узоклигини билдиради. Шунинг учун ҳам бадий адабиётда, вақт узоклигини таърифлаш учун улардан кенг фойдаланилган. Битигларда кечган *min yil, tūmān kūn* бирикмаси вақтга нисбатан “доимий: умрбод, бир умр” маъноларини англатади.

min yil, tūmān kūn бирикмаси кўк турк ёзуви битигтошларда ҳам ишлатилган. Жумладан, уйғур хоконлигининг хукмдори Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда яхши бир мисол бор (Малов 1959,30–44). Битигда 750 йил воқеаларни тўғрисида сўз борар экан. Мўюн-чўр тилидан: “Ўша йили ... ок ўрда

чодирини тикгирдим. мудрофаа деворларини курдирдим. ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда тангрига ибодат қилдим. туғроимни, битигимни. (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (*belgümin-bitigimin anta yaratitdim*)” дея таъкидланади. Кейинги йил воқеалари баёнида ҳам шунга якин мазмунли жумлаларни ўқиймиз: “Ўшанда ғарбда Идуқ башда. Ябаш ва тўқуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудрофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*bij yilliq tümän künlik bitigimin belgümin anta yasi taşqa yaratitdim*)” дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторларига қаралсин).

Сўнгги мисолда кечган *bitig-belgü* – “давлат тузуги; низоми” маъносини билдиради; *bij yilliq tümän künlik bitigimin belgümin* дейилганда минг йиллик ёзувларга, ўтмиш анъаналари таъсирида шаклланган тузукка ишора этилмакда.

min yil, tümän kün бирикмаси қулни сотиш, ер-жойни бирор кимсага ўтказиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқа­ларда ҳам ишлатилади. Эндиги ер ёки қул эгасининг ҳуқуқини кафолатлаш, бундан буёғига ўла-ўлгунча унга эгалик қила олу­вини таъкидлаш учун ана шу жумладан фойдаланилади. Мана бунинг мисоли: *Bu tört siçilîğ borluq üzä min yil, tümän künkä tegi Basa Toğ[r]ül erklîğ bolsun.* – Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга минг йил, туман кунга қадар Баса Тоғрул эгалик қилсин (№ 7.11–12).

ياساداقي قىنقا تەقسۇنلار *yasadaqı qınqa tegsünlär*

yasadaqı qınqa tegsünlär жумласидаги *yasa* – ҳуқуққа тегишли атама, давлатнинг бош қонуни: *qın* – “қийин-кистов; жазо” маъносидадир. *Qına*- феъли ана шу сўздан ясалган бўлиб, “қийнамоқ; жазо бермоқ” маъноларини англатади. Маҳмуд Қошғарий луғатида: *beg anı qınadı* – бек уни қийнади,

исканжасига солди; *teñri anī qīnadi* – Худо унга жазо берди (МК.283a).

tegsünlar – сўзма-сўз “тегсинлар: етишсинлар” (*teg*-феълидан), лекин бу ўринда “тортилсинлар; махкум этилсинлар” дегани, яъни ушбу жумладан “давлат қонунидаги жазога тортилсинлар” англашилади.

Қайтсе тудунгнинг Чинтсе Шиладан қарз олиб, эвазига ўз боласини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисидаги васиқада келгусида тўланган қарзга ҳеч кимса даъво қила олмаслиги, битимни бузиб, даъво қилгудек бўлса, ўша кимса давлат қонунидаги жазога тортилажаги таъкидланган. Васиқадаги бу жумла ўғил эвазига қарз берувчи Чинтсе Шиланинг тилидан берилади. Мана ўша сатрлар: *Men, Ćintsu ayağqa tegimligni eĉim, inim, oğlum, qam-qadaşim almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartğali saqınsar, sawları yorımasun. Yasadaqi qınqa tegsünlär.* – Мен, ҳурматга сазовор Чинтсунинг оғам, иним, ўғлим, қавм-қариндошим тортиб олмасин. Агар бирор кимса тортиб олишни хаёл қилса, сўзлари ўтмасин. Давлат қонунидаги жазога тортилсинлар (№ 1.6–10).

tört yoli boş

Ушбу бирикмадаги *tört yoli* – “борадиган тўртала йўли, тўрт тарафи” маъносида; *boş* – “бўш, очик; эркин” дегани; бу сўз “эркинлик; озодлик” англамини таъминлайди; *tört yoli boş* – “тўртала йўли очик” / “тўрт тарафи очик”, яъни “истаган томонига кетиши мумкин; ўз истагича яшаши мумкин” деган маънода ишлатилади.

Bu Ćitsu atl(i)ğ oğul Ćintsu ayağqa tegimligkâ bar ergincâ kōnin pīşigın tapinip, ayağqa tegimligtâ kin tört yoli boş, öz kōnulinçâ barsun. – Бу Тимсеу отли ўғил хазрат Чинтсеуга бор эканида [яъни унинг кўзи тириклигида] чин тишиг хизматини қилиб, ул хазратдан кейин тўрт йўли очик, ўз истагича кетсин (№ 1.4–6).

Кадимги туркий адабиётда томон билан боғлиқ бўлган *tört buluñ* тушунчаси ҳам бор. Бу ўринда *buluñ* – “тараф, томон” маъносида; *tört buluñ* – “тўрт томон; тўрт кутб; ўраб турган тарафлар” дегани. Бу бирикма мамлакат танг аҳволда эканлиги, халқ ёв қуршовида қолганлиги таърифида ишлатилади. *Tört buluñ qor yağı ermis, sü sularān, tört buluñdağı bodunıǵ qor almıs, qor baz qılmıs.* – *Тўрт томон бутунлай ёв экан, қўшин тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олибди, бутунлай бўсундирибди* (К.2).

boş сўзи қадимги туркий тилда бир канча маъноларда ишлатилган. Масалан, унинг “Девону лугати-т-турк” асарида келтирилган маънолари:

“озод, эркин”: *boş kişi* – озод киши;

“ажралган, эрдан чиққан”: *boş urağut* – эрдан ажрашган хотин;

“ишдан бўшаган”: *boş elig* – ишдан бўшаган қўл;

“юмшок, бўш”: *boş et* – юмшок гўшт; юмшок ерга ҳам шу сўз қўлланади;

“бўшатиш, бўш қўйиб юборилган”: *boş at* – бўш қўйиб юборилган от;

“холи қилинган, бўшатиш”: *boş ew* – бўшатиш уй. Шунингдек, нарсдан бўшатиш идиш ёки жилдларга ҳам *boş* сўзи қўлланади (МК.249а).

Ундан ясалган *boşu* феълнинг эса қуйидаги маъноларини берган:

anıñ özi boşudı – унинг ичи бўшалди, равонлашди.

tügün boşudı – тугун бўшаброқ қолди.

at boşudı – от боғловидан ечилди, бўшалди.

xan yalavaçığ boşudı – хон мамлакатига қайтиш учун элчига рухсат берди.

er urağutın boşudi – эр хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча). Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. Бу феълнинг келаси замон шакли *boşur*, масдари *boşumaq* бўлади (МК.281a).

Муаллиф *boş* сўзининг биринчи маъносидан ясалган *boşatti* феълини “бўшатди. озод қилди” маъносида берган: *ol bulumıg boşatti* – у асирни бўшатди. Банддан, бошқадан бировнинг, бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам шу сўз қўлланади (МК.210a).

Ёки *boş* сўзининг иккинчи маъносидан ясалган *boşudi* феълини “талоқ қилинди” англамида берган: *er urağutın boşudi* – ер хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча) (МК.281a). Яна қиёсланг: *ol urağut boşatti* – у хотинни қўйди (арғучадир) (МК.210a). Ёки бошқа бир мисол: *urağut boşandı* – хотин талоқ қилинди (арғучадир). Муаллифнинг ёзишича, бу мўътабар эмас. Бу сўзнинг келаси замон шакли *boşanur*, масдари *boşanmaq* дир (МК.169b-170a).

boş сўзи сифат вазифасида “бўш, лапашанг” маъносида: *буи ўғил*; “юмшоқ” маъносида: *буи хамир*; феъл бўлиб келганда “эркин, озод” маъносида: *ишдан бўшмисан?* ҳозир ҳам ишлатилади.

boşa- феъли эса ҳозирги ўзбекчада “ишдан кетди”: *ишдан бўшади*. шунингдек, “озод бўлди; эркин бўлди”: *дарсдан бўшади*; қўли *ишдан бўшади* шаклларида ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида *boş* сўзи “талоқ” маъносида ишлатилмайди. Бу маънода *хотинини қўйди, талоқ қилди, ажрашди* дейилади. Қадимги туркий тилдаги *boş urağut* ўрнида эса *тул хотин, бева хотин* ишлатилади.

تاپلاسار، ۆزى تۇتسۇن، تاپلاماسار، ادېن كىشىكە ۆتكۈرۈ ساتسۇن

Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun

Ушбу жумладаги *tapla-* феъли “истамоқ, ҳохламоқ; унамоқ” маъноларини билдиради. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида: *ol tonuğ tapladı* – у тўнни қабул қилди, унга унади. Муаллифнинг кўрсатишича, унинг келаси замон шакли *taplar*, масдари *taplamaq* бўлади (МК.286b).

özi tutsun – “ўзи тутсин; ўзи ишлатсин”. Бу ўриндаги *tut-* “тутмоқ, ишлатмоқ” маъносидадир. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *tut-* феълининг “ишлатмоқ” маъноси бор, бу сўз кўпроқ нарса-буюмга нисбатан ишлатилади. Чоғиштиринг. *чўмични тутди* – “чўмични тутди / чўмични ишлатди” дегани.

ötkürü satsun – “ўтқариб сотсин; сотиб юборсин” деган маънодадир.

Шулардан келиб чикиб, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun* жумласи “Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин” деб ўгирилади.

Бу жумла ер-жой олди-бердиси, кўл остидаги кулини ўзга кимсага сотиб юбориш билан боғлиқ ҳолда тузилган васикаларда бундан буёнги эркинлик унинг янги эгасига ўтганлигини кафолатлаш учун ишлатилади. Мана мисоли: *Bu tört siçiliğ borluq üzä min yıl. tümän künkä tegi Basa Toğ[r]il erklig bolsun. Taplasar. özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun.* – Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга минг йил, туман кўнға қадар Баса Тўғрил эғалиқ қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин (№ 7.11–14).

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ. МАТНЛАР

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Илк ўрта асрлардан қолган васикалар матни ва уларнинг талқини.
Туркологияда юзага келган илмий қарашларга муносабат.
Матнларнинг ўқилиши, талқини билан боғлиқ жумбоқли масалалар ва уларнинг ечими сари ингилиш.

1

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарз олиб, эвазига ўз ўғлини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисидаги васика. Уни С.Ф. Ольденбург 1914–1915 йилларда Турфонга уюштирилган илмий экспедицияси чоғида Безаклик деган жойдан топиб келтирган эди. Ҳозирда Россия ФА Шарк қўлёзмалари институтида SI 4735 (SI 0/55) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Бир варақ қоғознинг икки бетига ёзилган.

Ҳужжатни илк бор С.Е. Малов эски уйғурча терма ҳарфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган. Нашрга васиканинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932.135–137, табица III). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД.Ра42: 144–145.323).

Бу ва бундан кейинги ҳужжатнинг иккови Қайтсу тудунг билан боғлиқ ҳолда тузилган. Биринчи васикада Қайтсу тудунг Чинтсу Шиладан қумуш қарз олиб, эвазига ўз ўғлини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисида сўз боради. Иккинчи васика эса Чинтсу Шиладан қарз олиб, ўз ўғлини уч йилга ишлаш учун топширганлиги тўғрисидадир.

Ушбу васикаларнинг тузилган куни аниқ: биринчиси, ит йил, ўн биринчи ойининг йигирма олтисида тузилган; иккинчиси тўнғиз йили. арам ойининг ўнинчисида, тўғрироғи, биринчи ҳужжат (ит йилининг охирларида), орадан икки ярим ойлар ўтиб (тўнғиз йилининг илк арам ойида) иккинчи ҳужжат тузилган.

Яна, биринчи васикада кўрсатилувича, тилхат берувчи кимсанинг яқинлари аралашиб, битим шартлари бузилгудек бўлса, улар давлат қонунидаги жазога (*yasadaqi qinqa*)

тортилажаги, шунингдек, Ўғудайхон кўшинига (*Ögüday şühşinā*) кўшимча жарима тўлануви тўғрисида сўз боради (хужжатнинг 9-, 13- каторлари). Ана шу кайдлар ушбу хужжатлар XIII юзйилликка, яъни Чингизхоннинг ўғли Ўғудайхон элга эгалик қилиб турган чоғларга тегишли эканлигини кўрсатади. У 1229–1241 йиллар орасида юртни бошқарган.

Афтидан. Қайтсу тудунг билан Чинтсу Шила ўртасида биринчи васиқа тузилгандан кейин, кўп ўтмай, орада можаро чиққан. Қайтсу тудунгнинг яқинлари васиқадаги битимга кўнмаган ёки хужжат тузишда қонунсизликка йўл қўйилган чоғи. Ўзтибор беринг, сўт ҳақининг ярим ястук кумушга баҳолануви, шунингдек, Чинтсу Шиланинг ўла-ўлгунича Титсуни унга бериб қўйилувида адолатсизлик бор. Давлат қонунида (ясада) бу нарсага йўл қўйилмаган бўлуви керак. Шу сабаб бўлиб, хужжат кучга кирмай қолган кўринади. Орадан кўп ўтмай, иккинчи васиқани тузишга мажбур бўлганлар. Янги васиқада, ҳар иккала ёқнинг манфаати инобатга олинган ва унда қарз олинган кумуш эвазига Қайтсу тудунг ўғли Титсунинг уч йилга ишга ёлланажаги кайд этилган.

Бундай ҳолатларда, қонунга кўра, биринчи хужжат ўз-ўзидан юридик мавқеини йўқотади, иккинчи хужжат асосида иш кўрилади. Нима бўлганда ҳам, ҳар иккала васиқанинг қунимизгача сақланиб қолгани муҳим. Биз манбашунос-матншунос сифатида матнни тадқиқ этамиз. Шу жиҳатдан ҳар икковининг ўзига яраша ўрни бор.

Матн транскрипцияси:

(1) *İt yil, bir y(i)g(i)rminç ay, altı otuzqa menä. Qıytsu (Qaytsu?) tuduñ-*

(2) *qa yunlaqlıǵ tawar k(e)rgäk bolup. Tıtsu atl(i)ǵ oǵlumñi Čıtsu*

(3) *ayaǵqa tegimligkä sūt sewinçi yarım yastuq alıp. oǵul-*

(4) *luq berdim. Bu Tıtsu atl(i)ǵ oǵul Čıtsu ayaǵqa tegimlig-*

(5) *kā bar erginčā kōnin pišīǵın tapıñıp. ayaǵqa tegimlig-*

(6) *tā kin tört yolı boş. öz kōñülinčā barsun. Men,*

(7) *Čıtsu ayaǵqa tegimlignıñ inim, eçim. oǵlum, qam-*

(8) *qadaşım ilmästin, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartǵalı*

- (9) saqĩnsar, sawlarĩ yorĩmasun. Yasadaqĩ qĩnqa tegsũn-
 (10) lār. Men. Qĩytsu (Qaytsu?) tuduŋnuŋ Tĩtsunĩ men bařlap
 inim, eĩim,
 (11) qam-qadařim erklig beg iřin-kũĩin tutup
 (12v) õntũrũr-men, tesārłār, sawlarĩ yorĩmasunlar.
 (13v) Ŗgũdāy stũsĩnā iki Ŗrũŋ atan õtũnũp, Ambĩ
 (14v) balĩq daruŋalarĩnā edārķā yarařu at berip, Ćĩtsu
 (15v) ayaŋqa tegimligķā birkā iki berip, aŋĩr qĩnqa
 (16v) tegirbiz. Tanuq – Qutrulmĩř. tanuq – Buyan Toŋa,
 (17v) tanuq – Ked Burxan. Men, Qĩytsu (Qaytsu?) tuduŋ õz
 eligim bitidim.
 (18v) Bu tamŋa biz, ikāŋũnĩŋ-ol. Men, Tĩtsu yemā baxřĩmqā
 (19v) kũni tapĩnmadĩn ketāyĩn tesār-men, bu bitigtāki qĩnqa
 (20v) tegir-men. Bu tamŋa men, Tĩtsunĩŋ-ol.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изохлари:

1-, 10-, 17v- қаторларда: Қарз олувчининг оти матнда *Qĩytsu* шаклида берилган, лекин биз № 2- васикадаги ёзилишига қараб, уни *Qaytsu* деб бердик.

3- қаторда: *sũt sewĩncĩ* – сут ҳақи, сут пули (*қаралсин*, УДД.Ра42: 145да: “средства, потраченные на вскармливание ребёнка”). Бу нарса ҳозирги ўзбекларда ҳам бор. Ўғил уйлантиришда киз томонга қалин пули билан бирга сут пули ҳам берилади. Бу онанинг ҳақи бўлиб, кўкрақдан эмизган сути учун тўланадиган пул кўзда тутилади.

3- қаторда: *yarĩm yastuq* – ярим ястук кумуш; *yastuq* – кумушнинг ўлчов бирлиги (ДТС.245).

3-4- қаторларда: *oŋgulluŋ herdim* – “ўғил килиб бердим / ўғилликка бердим” маъносидадир.

3-, 4-, 7-, 15v- қаторларда: *ayaŋqa tegimlig* бирикмасидаги *ayaŋ* – “унвон; лакаб; юкори даража”; Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, *ayaŋ* – “лакаб, кейинчалик қўйилган от”. Бунинг мисоли учун қуйидаги шеъринг узиндини ҳам келтирган:

Qodŋĩl meŋā aqĩliq,
Bolsun meŋā ayaŋ-a.
Idŋĩl meni toqĩsqa.
Yõwŋil meŋā ulaŋ-a.

Мени ўз ҳолимга қўй, тўсқинлик қилма, токи бировларга фойда берувчи саҳий номи менга қолсин. Мени жангга элтувчи от бер. У мени жангга элтсин (МК.260b).

“Девону луғати-т-турк” асарида бу сўзнинг феъл шакли ҳам берилган: *xan aḡar ayağ ayadı* – хон унга лакаб (унвон) берди (МК.70a).

teḡimlig – “эришган, етишган”; *ayağqa teḡimlig* эса “унвонга сазовор; олий мартабали” деган маънони англатади. Васиқада Чинтсу Шила ана шу унвон билан тилга олинган (*Čintsu ayağqa teḡimlig*). Л.Ю. Тугушева матндаги бу бирикмани русча таржимада “достойному почетания Чинтсо” деб берган (УДД, Ра42: 145).

Яна бир муҳим жиҳати, васиқа якунида қарз олинган кумуш эвазига ўғил тутинаётган Титсу бўлғуси хўжайини, ўғил қилиб олувчи Чинтсу Шилани *baxšim*, яъни “устозим” дея тилга олади (васиқанинг 18v- қаторида). Ана шу далилларга қараганда, Чинтсу Шила юкори мартабали кимса эди. Матн талқинида васиқанинг мазмун-моҳияти, стилистик талаблардан келиб чиққан ҳолда, *ayağqa teḡimlig* сифатини “хазрат” деб бердик.

Муҳими шундаки, “Олтун тусли ёруғ” асарининг U 0584 кўрсаткичли узиндисиди бу сифат бурхонга қарата айтилган: *Aṭi kötrülmiş ayağqa teḡimlig t(ä)ḡrim* дейилади унда (seite 2.11–12). Ушбу жумлани, матн моҳиятига кўра, “Шон-шавкатли, хурматга лойиқ танғрим” дея ўгирилгани маъкул.

9–10- қаторлар: *yasadaḡi qınqa tegsünlär* жумласидаги *yasa* – давлат қонуни, *qin* – “кийин-қистов; жазо” маъносида, *tegsünlär* – “тортилсинлар; маҳкум этилсинлар” дегани, яъни ушбу жумладан “давлат қонунида белгиланган жазога тортилсинлар” англашилади.

13v- қаторда: *örün atan* – оқ туя; *atan* – “юк ташувчи туя” дегани (ДТС.66).

13v–14v- қаторларда: *Ambi baliq* – Амби шахри (қаралсин: ДТС.41).

14v- қаторда: *daruḡa* – мансаб оти; бошлиқ; *Ambi baliq daruḡalarıña edarkā yaruḡu at berip* жумласидан “Амби шахри доруғаларига ишлатишга яроқли от бериб” деган маъно англашилади.

Мазмуни:

(1) Ит йили, ўн биринчи ойининг йигирма олтинчи куни менга. Қайтсу тудунг-

(2) га чиқимли тавар [яъни пул] керак бўлиб, Титсу отли ўғлими

(3) хазрат Чинтсуга сут ҳақиға ярим ястук (кумуш) олиб, ўғил-

(4) ликка бердим. Бу Титсу отли ўғил хазрат Чинтсу-

(5) га бор эканида [яъни унинг кўзи тириклигида] чин пишиғ хизматини қилиб, ул хазрат-

(6) дан кейин тўрт йўли очик, ўз истагича кетсин. Мен,

(7) хазрат Чинтсунинг иним, оғам, ўғлим, қавм-

(8) қариндошим (мендан кейин уни) тортиб олмасин. Агар бирор кимса тортиб олишни

(9) ҳаёл қилса, сўзи ўтмасин. Давлат қонунидаги жазога тортилсин.

(10) Мен, Қайтсу тудунгнинг, (ўғлим) Титсуни, мendan бошлаб иним, оғам,

(11) қавм-қариндошим ҳуқумдор бекнинг кучига таяниб,

(12v) тортиб оламан, десалар, сўзлари ўтмасин.

(13v) Ўғудай қўшинига иккита ок туя. Амби

(14v) шаҳри доруғаларига ишлатишга ярокли от бериб,

(15v) хазрат Чинтсуга бирга икки бериб, оғир жазога [яъни жаримага]

(16v) тортилурмиз. Гувоҳ – Қутрулмиш, гувоҳ – Буян Тўнга,

(17v) гувоҳ – Кед Бурхан. Мен. Қайтсу тудунг ўз қўлим билан ёздим.

(18v) Бу тамға биз, иккимизникидир. Мен, Титсу ҳам устозимга

(19v) чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу ҳужжатда белгиланган жазога

(20v) тортилишга розиман. Бу тамға мен, Титсуникидир.

2

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарзга кумуш олиб, эвазига ўз ўғлини ишлаш учун топширганлиги тўғрисидаги васиқа. Буни ҳам С.Ф. Ольденбург Турфонга уюштирилган илмий экспедицияси чоғида Безаклик деган жойдан топиб

келтирган. Ҳозирда Россия ФА Шарк кўлёзмалари институтида SI 4716 (SI 0/54) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Бир варақ қоғознинг икки бетига ёзилган. Ўттиз қаторли: ўн беш қатори қоғознинг ўнг бетига, қолган ўн беш қатори терс томонида.

Асосий матн йиғирма олтинчи қаторда тугайди. 27v–30v-қаторлардаги матн қоғозга елимлаб ёпиштириб қўйилган. У 1–4-қаторларнинг қайтариғидир.

Хати анча тартибли, эътибор билан ёзилган. Сўз боши ва биринчи бўғинда [o] ҳамда [ū] унлилари [o]–[u] дан фаркланади: сўз бошида , сўз ичида шаклида ёзилган.

Масалан, *özüm*, *kümüš* сўзларидаги сингари.

Хужжатни С.Е. Малов эски уйғурча терма харфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган. Нашрга васиқанинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932, 130–132, таблицы I–II). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матнни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД.Ра.41: 142–144, 322).

Матн транскрипцияси:

- (1) Toñuz yil, aram ay, on yañıqā meñā, Qaytsu
- (2) tuduñqa yuñlaqlıǵ kümüš kergäk bolup,
- (3) özümtä tuǵmıš Tıtsu atl(i)ǵ oǵlumnı
- (4) Ćıtsu Šılaqa üç yillıq tutquǵ berdim.
- (5) Tutquǵ kümüšin inča sözläšt(i)miz: on satır
- (6) kümüškä tutquǵ berdim. Bu on satır kümüšni
- (7) bitig qılmiš kün üzä men, Qaytsu tu(duñ)
- (8) tüǵāl tartıp aldım. Men, Ćıtsu Šıla, yemä
- (9) bir eksügsüz tüǵāl berdim. Bu oǵulq(i)yaqa bir
- (10) yılta bir üm, köküsmäk, bir qay, bir uyuq ċ(a)ruq,
- (11) iki yılta bir ċäkräk, üç yılta bir börk
- (12) bilä berür-men. Oǵulq(i)ya Ćıtsu Šılanıñ ewindäki-
- (13) lār bilä yorıp, oǵrı-tew qılsar, tutǵu qapǵu.
- (14) yoq-itüǵ qılsar, men, Ćıtsu Šıla başıña
- (15) bolur. Yalıñuz yorıp, oǵrı tew qılsar, yoq
- (16v) itüǵ qılsar, men Qaytsu tu(duñ) başımqa bolur.
- (17v) İǵlāsär, yeti künki mün-aš men, Ćıtsu
- (18v) Šıla berür-men. Yeti kündin kečsär, men, Qaytsu
- (19v) tu(duñ) eǵälāp alıp, kün eksükin köni berür-men.

(20v) İglāp ölsār, yarīm tawarī ölür, yarīm
 (21v) tawarī tirilür. Tirildāci tawar yana men
 (22v) Qaytsu tu(duŋ) üzä bolup, köni berür-men. Üç
 (23v) yil tügämäginčä, öntürmäz-men. Apam öntür[ür]-men,
 (24v) tesār-men, bu kümüş-ök bermiş küntin berüki
 (25v) asıgı bilä köni berür-men. Tanuq – Qutadmiş Qaya, tanuq –
 (26v) Senjicün. Bu tamğa men. Qaytsu tu(duŋ)nuŋ-ol. Buyan
 Q(a)ya bitidim.

*(27v) Toŋuz yil. aram ay. on yaŋıqa menä.

(28v) Qaytsu tuduŋqa yunlaqlıg tawar

(29v) kergäk bolup, Titsu atl(i)g oğlumni

(30v) Ćintsu Ėilaqa üç yilliq tutuğ

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изохлари:

1- қаторда: *aram ay* – турк-будда тақвими бўйича йилнинг биринчи ойн.

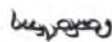
3–4- қаторларда: Бу ердаги *özümtä tuğmıš Titsu atl(i)g oğlumni Ćintsu Ėilaqa üç yilliq tutuğ berdim* жумласини С.Е. Малов рус тилига “я своего родного сына (у самого меня родившегося сына моего) по имени Титсу дал Чинтсу-сыле на три года в подержание (в качестве заложника, для работ)” деб таржима қилган (Малов 1932,132). Л.Ю. Тугушева эса бу жумлани “я отдал Чинтсо Шиле в залог на три года рожденного от меня сына по имени Титсо” деб ўгирган (УДД.Ра.41).

Ушбу жумладаги *özümtä tuğmıš* – “ўзимнинг тукқан” дегани, яъни *özümtä tuğmıš Titsu atl(i)g oğlumni* – “ўзимнинг тукқан Титсу отли ўғлимни” деган маънони беради. Чоғиштиринг, ҳозирги ўзбек тилида “ўз ўғил-кизи”ни *ўз тукқан ўғлим, ўз тукқан қизим* дейилади. Ўғай болага нисбатан эса *асранди ўғил, асранди қиз* ёки *тутунган ўғил, тутунган қиз* сифати қўлланади.

Сўнгги *tutuğ berdim* бирикмасини С.Е. Малов рус тилида “дал в подержание (в качестве заложника, для работ)” деб берган. Л.Ю. Тугушева эса ушбу бирикмани “отдал в залог” (яъни “гаровга бердим”) деб ўгирмоқда. Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида: *tutuğ* – гаров (МК.94а). Бу сўз қадимги туркий тилда *tutuğ* ҳамда *tutuğ* вариантларида қўлланган кўринади.

9- каторда: *oğulq(i)yaqa* сўзидаги *-q(i)yaqa* – кичрайтириш қўшимчаси. Бу қўшимчанинг маъносини Махмуд Кошғарий яхши берган. У ёзади: *-q(i)ya* – таркибида *ğayn, qāf* харфлари бўлган ва, умуман, тўйинтирилган (яъни йўғон) сўзларда қўлланувчи кичрайтириш қўшимчаси. Чунончи, *oğulq(i)ya* – ўғилчам, *qizq(i)ya* – кизчам каби.

-kiyā – таркибида *kāf [k, g]* харфлари бўлган ва, умуман, ингичка, енгил харфли сўзларда қўлланувчи кичрайтиш қўшимчаси. Чунончи, *erkiyā* – эргина, *verkiyā* – ергина каби (МК.260а).

10- каторда: *köküsmäk* сўзи <-s-> харфи билан шаклида ёзилган; *köküsmäk* – кўкракни коплаб турувчи нимча; *köküz-köküs*, яъни “кўкрак” сўзидан ясалган (*köküs+mäk*). Чоғиштиринг, ДТС.313 да: *köküzmäk* – куртка.

11- каторда: *börk* – бош кийим. телпак.

13–16v- каторларда: *oğri-tew qilsar, yoq-itüg qilsar* жумласидаги *tew* – ҳийла, алдов; *oğri-tew* – жуфт сўз, яъни “ўғрилиқ қилса, найранг қилса” дегани; *yoq-itüg* ҳам жуфт сўз, яъни “бирор нарсани йўқ қилса, ўғирласа”. Ушбу жумладан “(боланинг) найрангу ўғрилиги чикса, бирор нарсани йўкотғудек бўлса” деган фикр англашилади.

17- каторда: *mün-aş* – жуфт сўз: *mün* – шўрва, суюқ овкат, *aş* – ош, қуюқ овкат. *mün-aş* – “қуюқ-суюқ” маъносида.

20v–21v- каторларда: *yarim tawarī ölür, yarim tawarī tirilür* – “ярим моли ўлади [яъни қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим моли қолади [яъни қарзнинг ярми тўланади]” деган маънода.

*Қўлёзмада 27v- катордан бошлаб кейинги матн елимлаб қўйилган, шунинг учун 27v–30v каторлар тескаридан ўқилади.

Матннинг мазмуни:

- (1) Тўнгиз йили, арам ойининг ўнинчи куни менга. Қайтсу
- (2) тудунгга ишлатиш учун [яъни савдо-сотикка] кумуш керак бўлиб,
- (3) ўзимнинг туққан Титсу отли ўғлимни
- (4) Чинтсу Шилага уч йил муддатга ишлатиш учун бердим.
- (5) Эвазига тўланадиган кумушни шундай келишдик: (ўғлимни) ўн сатир
- (6) кумуш учун бердим. Бу ўн сатир кумушни

(7) васика тузилган куни мен, Қайтсу тудунг
(8) тугал ўлчаб олдим. Мен, Чинтсу Шила ҳам
(9) ҳеч бир камчиликсиз тугал бердим. Бу ўғилчага бир
(10) йилда бир иштон, нимча, бир жуфт этик, бир жуфт
чорик;

(11) икки йилда бир пахта матоли кўйлак; уч йилда бир бўрк
(12) билан берурман. Агар ўғилча Чинтсу Шиланинг
уйидаги-

(13) лар билан юриб, ўғрилиқ ва найранг қилса, тутиб туриш,
молдан юлиб,

(14) йўқ қилса, мен, Чинтсу Шиланинг гарданимга

(15) бўлади. Ёлғиз юриб, ўғрилиқ ва найранг қилса,

(16v) бирор нарсани йўқ қилса, мен Қайтсу тудунгнинг
гарданимга бўлади.

(17v) Касал бўлиб қолса, етти кунлик қуюқ-суёғини [сўзма-
сўз: шўрваси билан ошини] мен, Чинтсу

(18v) Шила берурман. Етти кундан ўтса, мен, Қайтсу

(19v) тудунг ҳар кунги чикимини қоплаб, албатта тўлайман.

(20v) Касал бўлиб ўлиб қолса, ярим моли ҳам ўлади
[қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим

(21v) моли қолади [қарзнинг ярми тўланади]. Сакланиб
қолган моли яна мен,

(22v) Қайтсу тудунгнинг елкамда бўлиб, (уни) аниқ
тўлайман. Уч

(23v) йил тугамагунча, сўзимдан кечмайман. Агар сўзимдан
кечдим,

(24v) дегудек бўлсам, бу қумуш берилган кундаги хужжат
бўйича

(25v) фойдаси билан албатта қайтараман. Гувоҳ – Қутадамиш
Қая, гувоҳ –

(26v) Сенгичун. Бу тамға мен, Қайтсу тудунгникидир. Буян
Қая ёздим.

*(27v) Тўнғиз йил, арам ойининг ўнинчи куни менга,

(28v) Қайтсу тудунгга ишлатиш учун товар

(29v) керак бўлиб, Титсу отли ўғлимни

(30v) Чинтсу Шилага уч йилга ишга

Титсу билан Анчук ўзаро келишиб ўз инилари Антсуни қариндошлари Тўйнақ Шилавантига ўгилликка берганликлари тўғрисида тузилган васиқа. Ҳозир Россия ФА Шарқ кўлѐзмалари институтида SI 4717 (SI 0/70) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Оддий югурик хат, бир варақ қоғознинг икки юзига битилган: ўн етти қатори ўнг бетида, сўнгги уч қатори эса орқа бетида, ҳошия қолдирмай ѐзилган.

Хати нисбатан тартибли, бироқ ўнг бетидаги ѐзувнинг сиѐҳи орқа бетига ҳам юқиб қолган. Сўз боши ва биринчи бўғинда [o] ҳамда [u] унлилари [o]–[u] дан фарқ қилади: сўз бошида ~~o~~, сўз ичида ~~o~~ шаклида ѐзилган. Масалан, ~~o~~ *kün*, ~~o~~ *kümüš*, ~~o~~ *tügäl*, ~~o~~ *üzä* сўзларидаги сингари.

Айрим ўринларда [š] ни ифодалаш учун ~~y~~ харфининг тагига икки нукта қўйиб кетилган. Масалан, *aytišip*, *ağıšsar* сўзларида.

Ҳужжатни С.Е. Малов эски уйғурча терма харфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган (Малов 1932, 138–140). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матнни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД.Ра43: 145–147, 324–325).

Матн транскрипцияси:

- (1) Ud yil, s(e)kizinč ay, beš y(i)g(i)rmikā men, Titsu aġam
- (2) Ančuq bilä aytišip, aġamnıñ boġuzın yigidg(ä)li
- (3) alp bolmišqa inim Antsunı tuġmišimiz
- (4) Toynaq Šilavantıqa sūt sewinči y(i)g(i)rmi s(a)tır
- (5) kümüş alıp, oġulluq berdimiz. Men, Toynaq Šilavantı
- (6) y(e)mä oġulum Sambudu bilä tüz ülüšlüg qılıp.
- (7) oġul alnu aldım. Men. Titsu bitig qılmiš kün
- (8) üzä y(i)g(i)rmi s(a)tır kümüş tügäl aldım. Men. Toynaq
- (9) Šıla y(e)mä tügäl berdim. Bükünki kün(din) başlap inim
- (10) Antsunı ilip-tartıp, čam-čarım qılmas-men. Men
- (11) Toynaq Šıla y(e)mä meniä soñ pıryanım taqı
- (12) nekü opraqım, telükim bar ersär, oġulum
- (13) Sambudu bilä tüz üläšip alsunlar. Qayusı
- (14) bu sawdın ağıšsar, biz birär yastuq quwar
- (15) berüşürbiz. Tanuq – Basa Yalawač. tanuq –

(16) B(e)g Turmıŝ. Bu bitigni Yaqsıdu Toŋ, Bay Y(a)ŋa

(17) Šıla, Tawlaydu Šılalarnıŋ űksindä qıldımız.

(18v)

(19v) Bu tamğa biz ikägünüŋ-ol. Men, Elgür Toŋ

(20v) ayıtıp bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1–2- каторларда: *men, Tıtsu aŋam Ančuq bilä aytıŝıp* – “мен, Титсу оғам Анчук билан келишиб, маслаҳатлашиб” деган маънода.

13- каторда: *tüz üläŝip alsunlar* – “тенг бўлишиб олсинлар” деган маънода.

16–17- каторларда: *Bu bitigni ... larnıŋ űksindä qıldımız* – “Бу хужжатни ... (у)ларнинг иштирокида, улар билан бирга туздик” дегани.

20v- каторда: *ayıtıp bitidim* – сўраб ёздим. дегани. Махмуд Кошғарийнинг ёзишича, *ayttı* сўзи “сўради” маъносида ишлатилган: *ol meŋä söz ayttı* – у мендан сўз сўради. Ўғузлар *men aŋar söz ayttım* (мен у билан сўзлашдим) дейдилар, лекин бу койда эмас [коидага хилоф] (МК.58а).

Матннинг мазмуни:

(1) Сигир йили, саккизинчи ойининг ўн бешинчи куни мен, Титсу оғам

(2) Анчук билан келишиб, оғамнинг тирикчилиги танг ахволда

(3) колгани учун, иним Антсуни қариндошимиз

(4) Тўйнақ Шилавантига сут ҳаки учун [онанинг эмизган ҳаки учун] йигирма сатир

(5) кумуш олиб, ўғилликка бердик. Мен, Тўйнақ Шилаванти

(6) ҳам (уни ўз туккан) ўғлим Самбуду билан (ўзимдан қоладиган меросга) тенг улушли қилиб.

(7) ўғилликка олдим. Мен. Титсу хужжат тузилган куни

(8) йигирма сатир кумушни тугал олдим. Мен, Тўйнақ

(9) Шила ҳам тугал бердим. Бугундан бошлаб иним

(10) Антсуни тортиб олиб, зўрлик қилмасман. Мен

(11) Тўйнақ Шила ҳам (урғулайманки), мендан сўнг мол-мулким, яна

- (12) кандай уй-жойим, бойлигим бўлса, ўғлим
 (13) Самбуду билан тенг бўлишиб олсинлар. (Битим тузаётганлардан) қай бири
 (14) бу сўздан оғса [битимдан тонса], биз бир ястук кумушдан жарима
 (15) берурмиз [тўлаймиз]. Гувоҳ – Баса Ялавач, гувоҳ –
 (16) Бег Турмиш. Бу ҳужжатни Яксиду Тўнг, Бай Янга
 (17) Шила, Тавлайду Шилаларнинг иштирокида туздик.
 (18v)
 (19v) Бу тамға биз, иккимизникидир. Мен, Элгур Тўнг
 (20v) сўраб [уларнинг айтганлари бўйича] ёздим.

4

Тулак Темурнинг Умардан қарзга ҳўкиз олгани тўғрисидаги васика. Ҳозирда Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида SI 4820 (SI 0/73) кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Матн ўн тўққиз каторли, оддий югурук хат. Ёзувда <q>, <ḡ> <x> ҳарфлари фаркланмайди. Лекин *biqirč(a)q* сўзидаги <q> икки нуқтали **ق** билан ёзилган: **وينمىن**.

Ҳужжатни С.Е. Малов эски уйғурча терма ҳарфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган. Нашрга васиканинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932, 143, табица VI). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матнни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД, Ра40: 141–142, 321).

Матн транскрипцияси:

- (1) Yund yıl ekindi ay,
- (2) toquz y(a)ñıqā, meñä, Töläk
- (3) Temürkä terkän ud
- (4) kergäk bolup, Umar-
- (5) nñ ala udñ terkän
- (6) aldım. Bu udnñ
- (7) teriñä küz yañıda a
- (8) iki siḡ tarıḡ, üç siḡ
- (9) yür berür-men. Bu ud-
- (10) nñ ölsär, idsär,
- (11) men, Umar berür-men. yoq

- (12) *bolsar, men biltür-men.*
- (13) *Bu udnī onunč ay*
- (14) *bīqīrč(a)qqa teginč*
- (15) *išlätmäk boldum.*
- (16) *Tanuq – Nom Qulī, tanuq –*
- (17) *Köküs Qaya. Bu nišan*
- (18) *meniņ-ol. Men, Töläk*
- (19) *Temür özüm bitidim.*

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

9–12- қаторларда: *Bu udnī ōlsār, idsār, men, Umar berür-men, yoq bolsar, men bilür-men* жумласини Л.Ю. Тугушева рус тилига “[Стоимость] этого вола, если он погибнет (*hend.*), отдам я, Умар. Если он потеряется (букв.: исчезнет), я буду в ответе” деб ўгирган (УДД.Ра.40: 141). Биринчи жумла тўғри талқин қилинган. Лекин кейинги жумладаги *yoq bolsar* бирикмасини “если он потеряется (букв.: исчезнет)” дейилиши хато. Чунки бу ўринда иккинчи кимсанинг жавобгарлиги назарда тутилмоқда. Шунинг учун ушбу бирикмани “аксинча бўлса; аксинча бўлган тақдирда; ўлмай тирик қолса” деб тушунмоқ керак.

14- қаторда: Л.Ю. Тугушева *bīqīrčaq* сўзини “седло”, *bīqīrčaqqa teginč* ни “под седлом [для поклажи]” деб ўгирган. Ушбу сўз кечган жумлани эса: “Этого вола я намерен использовать “под седлом” [для поклажи] в десятом месяце” деб таржима қилган (УДД.Ра.40: 141–142).

Матн мазмунига қараганда, *bīqīrčaq* сўзи ўрим-теримнинг тугаши билан боғлиқ пайтни англатади; у жўналиш келишигидадир; *teginč* сўзи “қадар” деган тушунчани беради; *bīqīrč(a)qqa teginč* деганда эса “ўрим-терим тугагунга қадар” деган мазмун англашилмоқда.

Мазмуни:

- (1) От йили, иккинчи ойининг
- (2) тўққизинчи куни, менга. Тўлак
- (3) Темурга ижарага ҳўкиз
- (4) керак бўлиб. Умар-
- (5) нинг ола ҳўкизини ижарага

- (6) олдим. Бу хўкизнинг
- (7) ижара хакига кузнинг бошида
- (8) икки сиф буғдой, уч сиф
- (9) тарик берурман. Бу хўкиз-
- (10) нинг (хакини), ўлиб қолса,
- (11) мен, Умар берурман. аксинча
- (12) бўлса, мен (Тўлак Темур) жавоб бераман.
- (13) Бу хўкизни ўнинчи ой
- (14) ўрим-терим тугагунга қадар
- (15) ишлатмак бўлдим.
- (16) Гувоҳ – Нўм Қули, гувоҳ –
- (17) Қўкус Қая. Бу нишон
- (18) меникидир. Мен, Тўлак
- (19) Темур ўзим ёздим.

5

Ўн хил кичик тўловлар битими. Ҳозирда Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида ФВ 277/1. О.2 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Ёзуви тартибли, классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан (*яримкурсивли / полукурсивное*) хат услубида. Матн учи тўмтоқ йўнилган қамиш қаламда битилган. Ёзувда <a-> харфи <ā-> дан фарқли ўлароқ кўшалок алиф (ا) билан ёзилган: масалан, *ما* *av*, *ما* *apa*, *ما* *anin* сўзларида; <q> нинг устига чизикчасифат бир нукта қўйиб кетилган: масалан, *otuzqa*, *qor*, *qorqa*, *burxanqa*, *sinqur*, *qam(a)g* сўзларида.

Матнни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (Тугушева 1975(1); УДД.Ра.23: 112–114.298).

Матн транскрипцияси:

- (1) Ud yil, üçünç ay, iki otuzqa biz, qam(a)g on
- (2) kiçig qor sewig köñülün, seçü biligin çonjuğ qatim(i)z.
- (3) Biz qam(a)g kiçig qor yek(i)ml(ä)r, iğaçl(a)rtın bulalim. Qutluğ bolsun.
- (4) Sağuna Atsarı, Meñiçi Vapdu, Yartimlīg Qulunčuq
- (5) yanaql(i)ğ qutluğ apa ... Bilgä Sinqur.

- (6) Sökti tözlüg Vančor Tay, Yeg Sinqur, İt Sinqur,
- (7) Toğan Sinqur, El Sinqur, İnal Sinqur, İtačuq, Yüz K(e)rā,
- (8) İtsarī. Tiq(a)y, Qulunčuq. Yinčkā Vapdu, İti Sinqur,
- (9) Qutluğ apa. at(a)m Sinqur, qutluğ-qıwl(T)ğ bolsun.
- (10) Biz qam(a)ğ kičig qorqa tirkinin(i)z qan törüdā, yoruq
- (11) törüdā iki siğ buğday, on yeti tişürim böz berālim.
- (12) Kim qayu bu on kičig qorda ketāyin tesār, balıq begikā
- (13) başl(i)ğ et bersün. qam(a)ğ kičig qorqa bir sem(i)z qoyn,
- (14) bir qap edgü bor, Tso-so burxanqa bir yivak ton bersün.
- (15) Anin taplaşip. b(e)k bitig qıldimız.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изохлари:

1–2-, 3- қаторларда: Қўлэзмада кечган сўзини Л.Ю. Тугушева *on kičig qor* деб ўқиб, русчага “десять вид малых подношений (выплат?)” деб ўгирган (*қаралсин*, УДД.Ра23: 113–114).

11- қаторда: икки хонали сон *on yeti* шаклида келган. Бироқ, биринчи қаторда *iki otuz* шаклидадир. Бу нарса васиқа битилган даврларда ҳар иккала тартиб аралаш ишлатилганини кўрсатади.

13- қаторда: уйғур ёзувли матнда шаклида ёзилган. Л.Ю. Тугушева ҳужжатнинг бир наширида бу сўзни *başl(a)ğ at* деб ўқиб, русчага “лошадь вольного выпаса” деб ўгирган (Тугушева 1975(1).94,96), кейинги наширида эса *başl(i)ğ et* деб ўқиб, русчага “туша (букв.: мясо) с головой” деб ўгирган. Бу ўринда у П. Займенинг талкинига таянади (УДД.Ра23: 112–114; 10- *изоҳга қаралсин*).

Ушбу бирикманинг *başl(a)ğ at* деб ўқилиб, “лошадь вольного выпаса” дея талқин қилинуви тўғри эмас. Ундай бўлганида, *başl(a)ğ at* деб ёзилган бўларди; вахоланки матнда у <a> ҳарфи билан *başl(...)*ғ шаклида ёзилган. Яна кейинги сўз *at* эмас, *et* ўқилади. Чунки қўлэзмада сўзи битта *alif* билан ёзилган, агар *at* бўлганида қўшалок *alif* билан ёзилган бўларди. Шунинг учун ушбу бирикманинг *başl(i)ğ et* деб ўқилгани тўғри.

Бироқ, юқоридаги талқинда озгина чалғиш бор назаримизда. Чунки ҳозирги ўзбек тилида *tūsh* деганда “қўй ё молнинг тўши: гўштининг бир бўлағи” тушунилади. Чалларида ёки бешик тўйида қуда тарафга тўш, яъни тирик мол эмас, балки

гўштининг бир бўлаги берилади. Бундан ташкари, *тана* деган сўз ҳам бор: “қорамол; йирик хайвон”. кўпинча “буқа”, “ғунажин”, баъзан “туя” англашилади бунинг билан; ўғил тўйида ёки йирик маросимда тана сўйилади. Вилоятларда, кўпинча, чорва билан шуғулланувчи жойларда куёв томон киз томонга тана (қорамол) беради. Киз томон куёвлар келганда тананинг тўшини пишириб дастурхонга қўяди.

Шунинг учун, биз ўрганаётган васикадаги *bašl(i)ḡ et* ни “бошли тўш”, яъни “хом гўшт” (“туша с головой”) эмас, балки “тана” (яъни “тирик қорамол”) деб олингани маъкул. Шунга мувофиқ холда унинг сифатловчисини *bašl(a)ḡ* эмас, *bašl(i)ḡ* (яъни “бошли”) деб ўқиймиз. *Тана* деганда тирик қорамол (яъни буқа) тушунилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *тана* тушунчаси қадимги туркий тилдаги *bašl(i)ḡ et* билан бир нарсадир (*bašl(i)ḡ et=тана*). Шундай деб олинганда, матндан англашилган фикр ҳам изига тушади: шаҳар бекига тана берилади, қолганларга эса ундан кичикроқ бўлган қўй ва бошқа нарсалар берилади. Мана мисоли: *baliq begikā bašl(i)ḡ et bersün, qat(a)ḡ kičig qırqa bir sem(i)z qoyn, ... bersün* – шаҳар бекига бошли эт (яъни тана) берсин, барча кичик қўрга бир семиз қўй, ... берсин.

14- қаторда: Л.Ю. Тугушева *tso-so burxan* ни “изваяние будды” деб талкин қилиб, *tso-so burxanqa bir yivak ton bersün* жумласини “(отдаст) для (изваяния) будды одно шелковое (?) одеяние (~халат)” деб таржима қилган (УДД, Ра23: 113). Бизнингча, бу ўринда *burxan* сўзини “бут” деб эмас, “роҳиб” деб олингани маъкул (яъни *Тсў-сў роҳиб*).

15- қаторда: *bek bitig* – “таянч, ишончли хужжат”; *bek* – “махкам, каттиқ, мустаҳкам” сўзидан.

Матннинг мазмуни:

(1) Сигир йили, учинчи ойининг йигирма иккинчи куни биз, барчамиз ўн (хил)

(2) кичик кўр[тўлов]ни очик кўнгил ва соғлом ақл билан белгилаб олдик.

(3) Биз барча кичик кўр [тўлов] учун (маблағни) экинлар ва (мевали) дарахтлардан оламиз. Қутлуғ бўлсин!

(4) Сағуна Атсари, Менгичи Вапду, Яртимлиғ Кулунчақ,

- (5) ер эгаси кутлуг бобом ... Билга Сингкур,
- (6) Сўкти насабли Ванчўр Тай, Ег Сингкур, Ит Сингкур.
- (7) Тўған Сингкур, Эл Сингкур. Инал Сингкур, Итачук, Юз Кера,
- (8) Итсари, Тикай, Кулунчук, Йинчка Вапду, Ити Сингкур,
- (9) Кутлуг бобо, отам Сингкур, кутли-саодатли бўлсин.
- (10) Биз барча кичик кўрга ҳукумдоримиз хон конун-қоидалари
- (11) бўйича икки сиг буғдой, ўн етти ўрам бўз берайлик.
- (12) Кимда-ким бу ўн кичик кўрдан кечаман деса, шаҳар бекига
- (13) бошли эт (яъни тана) берсин, барча кичик кўрга бир семиз кўй,
- (14) бир меш тоза май. Тсў-сў роҳибга бир ипаклик кийим берсин.
- (15) Шунга келишиб, ишончли ҳужжатни туздик.

6

Мунгсуз Каянинг Турмиш Темурга берган тилхати. Ҳозирда Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида SI Kr IV/618 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Ёзуви оддий югурик (курсивли) хат, учли қамиш қаламда шошиб ёзилгани билиниб турибди. Матннинг айрим жойлари ўчиб кетган.

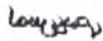
Матнни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (Тугушева 1975(1); УДД, Ра.39: 140–141, 320).

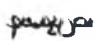
Матн транскрипцияси:

- (1) İt yıl, s[eki]zinç ay, y(i)g(i)rmi altıqa men,
- (2) Muhsuz Qa(y)a Turmıř Temürkâ bitig berür-men.
- (3) Aramnıñ Ögürükçâ Temürkâ ülüş qıl(i)p qodmıř,
- (4) çuğ adırıp, Tıñazâ borluqınqa ...
- (5) bitig ... çın tep. Çın üçün Tıñazâdin
- (6) satqın almıř baş bitigin berip, bu borluqqa
- (7) çamım qarqařâ yoq tep bitig berdim. Mundin
- (8) sonğra men özüm, oğlarım (oğlanım?), ağa-inim,
- (9) onluğum, yüzlüğum (yüzlügüm?), kim-kim mâ çam

- (10) qarqasha qılmasunlar. Ćamlasarlär, söz-
 (11) İärimiz yorımasun. Bu sözkä Qora Qıdar tanuq.
 (12) Küĉ-Temür, Aĉ-Buqa, Tügäl Q(a)ya, Buyan Q(a)ya tanuq.
 (13) Bu nišan men. Muñsuz Q(a)yanıñ-ol. Men. Toqta
 (14) Muñsuz Qayaqa aydt(ı)p bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

8- қаторда: *sonğra* сўзи уйғур ёзувли матнда (*sonğara*) шаклида ёзилган. Бундай хусусият имлода бор. Чунки бу сўз йўғон талаффузли бўлиб, [ŋ] нинг йўғон вариантыни бериш учун <n> ва <k> га <ğ> харфи қўшиб қўйилади: <ğ> билан <ı> ўртасидаги <a> эса иккала харфни улаш учун ишлатилган. Мазмунига кўра “сўнг, сўнгра” сўзига тўғри келади: *Mundin sonğra men öziim* – бундан сўнг мен ўзим.

8- қаторда: *oğlarim*; кўлөзмада бу сўз шаклида ёзилган. Бизнингча, *oğlanim* бўлиши керак; афтидан, <n> нинг ўрнига янглишиб, кўпликдаги *oğullarim* сўзини хаёл қилган шекилли, <ı> харфини ёзиб юборган. Аслида *oğlanim* сўзида ҳам кўплик бор: -an кўшимчаси билан берилган.

9- қаторда: *onluğim, yüzlüğim* – яқин кишилар, туғушганлар кўзда тутилмоқда.

9-, 10- қаторларда: уйғур ёзувли матнда шаклида ёзилган. Л.Ю. Тугушева хужжатнинг бир наشريда уни *qaraqş-a* (Тугушева 1975(1),95), кейинги наشريда эса *qaraqş-a* (тяжба) деб ўқиган (УДД.Ра.39: 140).

Бизнингча, бу сўзни *qarqasha* деб ўқилгани маъқул (*harxasha* бўлуви ҳам мумкин); “жанжал, хархаша” маъносида; *ĉam-qarqasha* эса жуфт сўз. Чоғинтиринг, ҳозирги ўзбек тилида: *хархаша, хархаша қилди*.

Матннинг мазмуни:

- (1) Ит йили, саккизинчи ойининг йигирма олтисида мен.
- (2) Мунғсуз Қая Турмиш Темурга хужжат берурман.
- (3) Бобомнинг Ўгурукча Темурга тақсимлаб қўйган.
- (4) бутунлай ажратиб, Тингаза узумзорига ...
- (5) хужжат ... чин деб. Асл (хужжат бўлгани) учун Тингазадан

- (6) сотиб олинган бош ҳужжатни бериб, бу узумзорга
 - (7) даъвоим-зўрлигим йўқ деб ҳужжат бердим. Бундан
 - (8) сўнгра мен ўзим, болаларим, оға-иним,
 - (9) ўнлигим, юзлигим, кимда-ким бўлмасин, даъво-жанжал
 - (10) қилмасинлар. Даъво қилсалар, сўз-
 - (11) ларимиз ўтмасин. Бу сўзга Қўра Қидар гувоҳ.
 - (12) Куч-Темур, Ач-Бука, Тугал Қая. Буян Қая гувоҳ.
 - (13) Бу нишон мен. Мунгсуз Қаяникидир. Мен, Тўкта
 - (14) Мунгсуз Қаядан сўраб [унинг айтиб тургани бўйича]
- ёздим.

7

Ўзмиш Тўғрилга олди-бердида ишлатиш учун қумуш керак бўлиб, ўз узумзорини Баса Тўғрилга узил-кесил сотгани тўғрисидаги васика. Айни чоғда ҳужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида сақланмокда, у ФВ 77,3Кг 36 кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Матн яхши сақланган, узук-юлуқ ёки қоғозининг чириб, узилиб тушган жойи йўқ. Анча тартибли ёзилган, оддий югурик хат. Тўрт жойга – бошланишда биринчи ва иккинчи қаторлар устига, саккиз ва тўққизинчи қаторларга эа икки жойга, сўнгги икки қаторнинг охирига чўзиқрок, усти эгиксимон тўртбурчакли муҳр-тамға урилган.

Ҳужжат фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД,Про1: 17–18,225). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

- (1) Kūskū yīl, ūčūnč ay, altī yajīqa meñā, Ozmīš Toğ[r]īl-
 - (2) qa yuñlaqlīğ kŭmūš kergāk bolup, ōz borluqumñī
 - (3) Basa Toğ[r]īlqa toğuru tunlītu satdīm. Satīğ kŭmūšin
 - (4) īnčā sözlāšdim(i)z: bir yastuq beš sītīr kŭmūškā
 - (5) kesīšdimiz. Bu bir yastuq beš sītīr kŭmūšūg bitig
 - (6) qīlmiš kūn ūzā <...> m(e)n, Basa Toğ[r]īl tŭgāl berdim.
- M(e)n,
- (7) Ozmīš Toğ[r]īl y(e)mā tŭgāl tartīp aldīm. Bu borluqnuñ

- (8) *sīčīsī*: öñdün yıñaq, Basa Toğ[r]ılñıñ borluq adırar;
 (9) kündün yıñaq, uluğ yol adırar; tağdın yıñaq, Polat
 (10) Buqanıñ ögän adırar; kedin yıñaq, Qut aruqnıñ
 (11) vrx(ar)lıq borluq adırar. Bu tört *sīčılığ* borluq üzä
 (12) mın yıl, tümän künkä tegi Basa Toğ[r]ıl erklıg bolsun.
 (13) Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adın kışıkä ötkürü
 (14) satsun. M(e)n, Ozmış Toğ[r]ılñıñ inim, eçim, tuğmışım,
 (15) qadaşım, kim y(e)mä çam-çarım qılmasunlar. Apam
 (16) çam-çarım qılğalı saqınsarlar, bu borluq teñinçä iki
 (17) borluq Basa Toğ[r]ılqa yaratı berip, yulup alsunlar. Tanuq –
 Burxan
 (18) Qulı, tanuq – Y(ar)p Toğ[r]ıl, tanuq – Vaptso. Bu tamğa
 m(e)n, Ozmış-
 (19) nıñ-ol. Men, Esän tudıñ ayıtıp bitidim.

Айрим сүз ва сүз бирикмаларининг изохлари:

1- қаторда: *Ozmış Toğ[r]ıl* – киши оти. Махмуд Кошгарий бу отнинг маъноси тўғрисида шундай ёзади: *toğrıl* – йирткич қушлардан бири. Бу мингта ғозни ўлдириб, биттасинигина ейди. Бу сүз эркаклар оти ўрнида ҳам қўлланади (МК. 121b).

8- қаторда: *sīčīsī* – “чегараси” маъносида.

17–18- қаторларда: *Burxan Qulı* – киши оти; маъноси “Будданинг қули” дегани. бу киши будда жамоасидан бўлгани учун ана шундай аталган. Бу ҳозирги тасаввуримиздаги *Худойқул*, *Тангриқул* отларига тўғри келади.

Матннинг мазмуни:

(1) Сичқон йили, учинчи ойининг олтинчи куни менга, Ўзмиш Тўғрил-

(2) га (олди-бердида) ишлатиш учун кумуш керак бўлиб, ўз узумзоримни

(3) Баса Тўғрилга узил-кесил сотдим. Тўланадиган кумуш (миқдори)ни

(4) шундай сўзлашдик: бир ястук-у беш ситир кумушга

(5) кесишдик. Бу бир ястук-у беш ситир кумушни хужжат

(6) тузилган куни мен, Баса Тўғрил тугал бердим. Мен,

(7) Ўзмиш Тўғрил ҳам (унинг қўлидан) тўлиқ ўлчаб, санаб олдим. Бу узумзорнинг

(8) чегараси: шарқ тарафдан. Баса Тўғрилнинг узумзори айиради;

(9) жануб тарафдан, улут йўл айиради; тоғ тарафдан [яъни шимолдан], Пулат

(10) Буқанинг ўзани айиради; ғарб тарафдан. Қут аруқнинг

(11) ибодатхонага қарашли узумзори айиради. Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга

(12) минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эғалик қилсин.

(13) Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб

(14) юборсин. Мен, Ўзмиш Тўғрилнинг иним, оғам, туғишганларим,

(15) қариндошим, ким бўлмасин, жанжал қилмасинлар. Агар

(16) жанжал қилишни ўйласалар, бу узумзорга тенг икки

(17) узумзорни Баса Тўғрилга топиб бериб, (сўнг) тортиб олсинлар. Гувоҳ – Бурхан

(18) Қули, гувоҳ – Ярп Тўғрил. гувоҳ – Ваптсў. Бу тамға мен, Ўзмиш-

(19) никидир. Мен. Эсан тудунг сўраб [яъни уларнинг айтиб туриши бўйича / уларнинг оғзидан] ёздим.

8

Солик тўланганлигини тасдиқловчи тилхат. Айни чоғда хужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида сақланмоқда, у ФВ 77, 3Кг31а кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Ёзуви оддий югурик хат, майда ҳарфларда битилган. Учта жойга – матннинг бошланиши, ўртаси ва охири қаторларининг устига доира бичимли муҳр-тамға урилган.

Хужжатнинг фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД,Раб: 94–95,287). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

(1) Qoʻyn yil, ċ(a)qš(a)put ay. y(i)g(i)rmikā m(e)n, Yuqa

(2) Basa Toğrılñ Sewig Bürt bilä-

(3) ki ċ(a)mlīg. Edgü Qonturulmīš olar bilä

- (4) bitig q'ilip bermiş asîgliğ kümüş-
- (5) tin Basa Toğrilniñ basîğqa teg-
- (6) miş sekiz sîtir kümüşüg men, Yuqa
- (7) aldım. Ög bitigin tîd(i)p, Basa Toğ[r]il-
- (8) qa çamim yoq. Özkä onluqlarinta
- (9) çamim üzülmäyükkä ög bitigin
- (10) bermädim. Tanuq – Tomu, tanuq – Polat.
- (11) Bu t(a)mğa m(e)n, Yuqaniñ-ol.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1- каторда: *ç(a)qş(a)put ay* – турк-будда таквими бўйича сўнгги ўн иккинчи ой, рўза оyi (*қаралсин*: ДТС.140).

3- каторда: *ç(a)mliğ* – “жанжалли, жанжалга учраган” маъносида.

5–6- каторларда: *basîğqa tegmiş* – босиб қолинадиган, чегириб қолинадиган.

7- каторда: *tîd(i)p* – “тийиб, чеклаб” дегани. Чоғиштиринг. Махмуд Кошғарий луғатида: *tîdiş* – тийиш, ман килиш (МК.103а). Ёки, ҳозирги ўзбек тилида *ўзини тийди* деймиз, маъноси “ўзини босди; ўзини чеклади” дегани.

Матннинг мазмуни:

- (1) Қўй йил, чахшапут ойининг йигирманчисида мен, Йука
- (2) Баса Тўғрилнинг Севиг Бурт билан
- (3) жанжал келтириб чикарган. Эдгу Қўнтурулмиш улар билан
- (4) хужжатлаштириб берган, фойда учун қўйилган кумуш-
- (5) дан Баса Тўғрилнинг босиб қолинажак
- (6) саккиз ситир кумушини мен, Йука
- (7) олдим. Асл хужжатни олгач. (энди) Баса Тўғрилга
- (8) даъвоим йўқ. Ўзга туғишганларим билан
- (9) жанжалим тугамагани учун асл хужжатни
- (10) бермадим. Гувоҳ – Тўму, гувоҳ – Пулат.
- (11) Бу тамға мен, Йуканикидир.

9

Темур исмли кимсанинг уч киши учун тенг таксимланган кумушни тутиб турганлиги тўғрисида берган тилхати. Айни

чоғда ҳужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида сақланмоқда, у ФВ 277/7.49 кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Ёзуви оддий югурик хат, куюқ сиёҳда битилган. Шошиб ёзилгани билиниб турибди. Жами саккиз катор, сўнгги катори ярмига ҳам етмаган.

Ҳужжат фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД.Ра7: 96,287). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

- (1) Sekizinč [ay]. sekiz yaŋi-
- (2) [qa] asīg ūzā ... kā. Tolu-
- (3) qa, Bulmişqa, bular. ūčägükā
- (4) teküz bermiš bir yarīm
- (5) s(a)tīr kümüşni m(e)n, Temür ald(ī)m.
- (6) Bitigni qačan bitilip alīp
- (7) k(e)lsār, asīgīn bir baqīr kümüş-
- (8) ni berūr-m(e)n.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

4- каторда: *teküz bermiš* – “тенг тақсимланган” маъносида.

6–7- каторлар: *Bitigni qačan bitilip alip k(e)lsār* – “Ҳужжатни қачон битиб олиб келсалар” дегани.

Матннинг мазмуни:

- (1) Саккизинчи ойнинг, саккизини куни-
- (2) да фойдаси билан ... га, Тўлу-
- (3) га, Булмишга, буларнинг учовига
- (4) тенг тақсимланмиш бир ярим
- (5) сатир кумушни мен, Темур олдим.
- (6) Ҳужжатни қачон битиб олиб
- (7) келсалар, фойдаси билан бир бақир кумуш-
- (8) ни берурмен.

Ара Темурнинг Тури бахшига йўллаган кўрсатмаси, ёрлиги. Ёрликнинг мазмунига қараганда, Ара Темур беклардан эди. Ёрликда сотувга қўйилаётган узумзор тўғрисида сўз боради.

Хужжат ҳозирда Россия ФА Шарк кўлёзмалари институтида ФВ 277/6, 24 кўрсаткичи остида сақланмоқда. Ёрликни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД, Ра.34: 134–135, 316).

Ёзуви оддий югурик хат, лекин тартибли. Айрим ўринларда бошқа товушлардан фарклаш учун <q> нинг устига икки нукта қўйиб кетилган: *borluq*, *quruq* сўзларидаги сингари. Ёки айрим ўринларда <n> нинг устига бир нукта қўйиб кетилган.

Матн транскрипцияси:

- (1) Ara Temür sözüni Turı b(a)qşıqa.
- (2) Seniñ borluqıñı el ...
- (3) kücägip İnal [Q]oçqa sats(i)dı.
- (4) M(e)n bodun birlä tapışıp, s(e)niñ
- (5) satmışıñ ... bulunup, m(e)ñä
- (6) ornınta borluq berm(ä)kçi boldı.
- (7) Amti s(e)ñä sözüni, borluqıñ-
- (8) niñ ornınta borluq til(ä)sä-m(e)n.
- (9) borluq beräyin tep turur,
- (10) til(ä)m(ä)sä-m(e)n, bitip q(a)lip turur.
- (11) Töl(ä)ç quruq q(a)lmay(i)n tesär-s(e)n.
- (12) s(e)ndäki idış bitigni berip,
- (13) m(e)ñä cın baş bitig qilip
- (14) idğil. Bitig kelmıştä ornın-
- (15) ta borluq tiläp alayın. Señä
- (16) borluqıñıñ satığın küzkäd(ä)ki
- (17) qilip qodayın. Bolmasa, s(e)n quruq
- (18) qaldac(i)ñ.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изохлари:

4- қаторда: *tapīšīp* – “келишиб, бир фикрга келиб” дегани; *bodun* – сўзма-сўз “халқ, улус” дегани; бу ўринда “жамоа” маъносида келган. *M(e)n bodun birlā tapīšīp* деганда “мен жамоат билан кенгашиб” тушунилади.

12- қаторда: *īdīs bitig* – тўлов ҳужжати, тўлов қоғози; қвитанция.

13- қаторда: *čīn baš bitig* – чин бош ҳужжат; асл ҳужжат.

Матн мазмуни:

- (1) Ара Темур сўзим Турби бахшига!
- (2) Сенинг узумзорингни эл ...
- (3) Инал Кўчга сотишни истади.
- (4) Мен жамоат билан кенгашиб, сенинг
- (5) сотишинг чин топилгани учун, менга
- (6) (унинг) ўрнига (бошқа) узумзор бермакчи бўлди.
- (7) Энди сенга айтадиган сўзим. узумзоринг-
- (8) нинг ўрнига (жамоадан бошқа) узумзор сўрасам,
- (9) узумзор берайин деб турибди.
- (10) сўрамасам, битиб қолиб турибди.
- (11) (Узумзоринг) пулидан курук қолмайин десанг,
- (12) ўзингдаги тўлов ҳужжатини бериб,
- (13) менга чин бош ҳужжат килиб
- (14) юборғил. Ҳужжат келгач. (сеникининг) ўрни-
- (15) га (бошқа) узумзор сўраб олайин. Сенга
- (16) узумзорингнинг хакини кузда
- (17) тўлаб берайин. Бўлмаса, сен куруғ
- (18) колажаксан.

11

Ҳужжат ҳозирда Россия ФА Шарк кўлёзмалари институтида SI 1449 (SI Kp IV/329) кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Ҳужжат хитойча матн битилган қоғознинг терс ёғига қиялатиб ёзилган. Хатининг жойлашишига караганда, қоғозининг ўзи қиялатиб қирқилган. Қоғозининг тепаси, чап

ёғи ва тағи чириб, айрим жойлари узилиб тушган. Биринчи каторининг охирги сўзи ва сўнгги каторидаги матн ҳам узилиб тушган. Хати оддий, шошиб ёзилгани билиниб турибди.

Матнда [q] ни ифодалаш учун нинг устига қўшалок нукта қўйиб кетилган: *qunpu*, *qudi* сўзларидаги сингари.

Хужжатни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД, За.4: 41, 241).

Матн транскрипцияси:

- (1) Yılan yıl, b[ir] yigirmine ay, altı o[tuz]qa
- (2) menä ... layqa qunpu kergäk bolup, Biçm...
- (3) sanğa yüz qunpu aldım. Qaç ay tutsar-
- (4) men, ay sayı beşar qunpu berür-men.
- (5) Berginçä örü-qudi bolsar-men, inim
- (6) Bilär köni bersün. Tanuq – Ali
- (7) Qalunuq, tanuq – Semär.
- (8) ... biz Atsız ...

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

5- каторда: *Berginçä örü-qudi bolsar-men* – Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор қориқол бўлса].

Л.Ю. Тугушева ушбу жумлани русчага: “Если ко времени возвращения [долга] я буду отсутствовать (букв. буду наверху или внизу /// на юге или на севере)” деб таржима қилган (УДД, За.4: 41). Таржимада “на юге или на севере” деганда у П. Займенинг талқинига таянади. Чунки П. Займе *örü-qudi* ни кутбларга (Жануб ва Шимолга) нисбат берган, яъни матндаги *örü-qudi bolsar-men* бирикмасини “Жанубда бўламанми, Шимолда бўламанми, (қатъи назар)” дея талқин қилган (ўша ердаги икки юлдузли изоҳга қаралсин).

Қўни Қуз отли хўжайиннинг Бурхан Қули отли қулига берган эрк хужжатида *örü* ва *qudi* билан боғлиқ қизиқ бир

жумла бор: *Bu küntä mîncä Burxan Qulîñîj ya örü tağqa, qudî quimqa barsar, öz köñülinçä buyan berip yorisun.* (Бугундан бошлаб Бурхан Қўлининг (эрки ўзиди), юқори тоққа (борадимиз), қўйи кумга борадимиз, ўз қўнғилича йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Ушбу *örü tağqa, qudî quimqa barsar* жумласидаги *örü tağ* – “юқори тоғ” ҳамда *qudî quim* “қўйи кум; текислик” ўзаро қаршилангириш йўли билан бадний ифода ҳосил қилинмоқда; “юқори тоққа (борадимиз), қўйи кумга борадимиз” деган маънода, яъни “истаган ерида: ҳамма ерда (эркин юраверсин)” англамида келган.

Юқорида тилга олинган васикада эса бир оз фаркли: унда *örü-qudî bol-* бирикмаси олим-беримга нисбатан ишлатилган бўлиб, бойлик ва йўқчиликни англатади: *örü bol* – “юқори бўлмоқ; юқорига кўтарилмақ”, яъни “тўқинчиликда яшамок; бойимок”; *qudî bol* – “қўйиликка инмақ”, яъни “кашшоқлашмоқ” дегани; *örü-qudî bol* – “юқори-қўйи бўлмоқ”, яъни “кашшоқлашмоқ; ҳеч нарсасиз қолмоқ” маъносидадир.

Сўзларни жуфтлаш орқали янги маъно ҳосил қилиш ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: *дўст-душман бор* деганда “душманлардан эҳтиёт бўлиш”, *оқ-қорани таниди* деганда “хаётда ҳар қандай кишиларни кўрди; ёмондан эҳтиёт бўлишни ўрганди” тушунилади ва б. Шулардан келиб чиққан ҳолда, *örü-qudî bolsar-men* жумласини “юқори-қўйи бўлсам; ҳеч нарсасиз қолсам; кашшоқлашиб қолсам” дея талқин қилингани маъқул.

Васикада кечган *örü-qudî bol-* ифодасининг яъна бир маъноси бор. бу “ўлим” билан боғлиқ: *örü bol* – “юқорилашмоқ”, яъни “яшамок”; *qudî bol* – “қўйи бўлмоқ; инмоқ”, яъни “ўлмақ”; *örü-qudî bolsar-men* – “(мабодо) ўлиб кетсам / борман-йўқман” дегани. Матн ҳам шунга яраша талқин қилинади.

Мулоҳазалар асосида васикадаги *Berginçä örü-qudî bolsar-men, inim Bilär köni bersün* жумласини “Бергунча юқори-қўйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки кашшоқ бўларман / бирор қорихол бўлса], иним Билар уни албатта қайтарсин” дея ўғирамиз.

Матн мазмуни:

- (1) Илон йили, ўн биринчи ойининг йигирма олтинчи куни
- (2) менга, ... лайга кийимлик мато керак бўлиб, Бичм...
- (3) сангдан юз дона кийимлик мато олдим. Қанча ой ишлатсам,
- (4) ой сайин бештадан мато бераман.
- (5) Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман /бирор кориҳол бўлса], иним
- (6) Билар албатта қайтарсин. Гувоҳ – Али
- (7) Қалинуқ, гувоҳ – Семар.
- (8) ... биз Атсиз ...

12

Булмиш отли кишининг Кўсунчидан кумуш қарз олганлиги тўғрисидаги васиқа. Хужжат ҳозир Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида SI Uig 16; ФВ 77,16 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Хати оддий, югурик хат; идора хизматчиси битганига қарамай, унчалик чиройли ҳам эмас. Баъзи ўринда <q> ҳарфининг устига икки нуқта қўйиб кетилган. Масалан, **مەن** *Auqt(a)či*, **بۆلۈش** *Bo[r]luqči* сўзларида; <n> ҳарфининг устига эса бир нуқта қўйиб кетилган: *bolsar-men*, *inim* сўзларида.

Матннинг учта жойига – биринчи қаторнинг бошланиши, 5–6- қаторларнинг ўртаси ва 8–9- қаторларнинг охирига чўзик тўртбурчак бичимли тамға босилган. Сўнгги *bitidim* сўзи 9- қаторнинг охирига битилиб, тамға унинг устига урилган.

Қоғозининг айрим жойлари чириб тушган. Чириган ва тамғанинг тагида қолган сўзларни ўқиб олиш кийин.

Хужжатни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД.3а.13: 48.248).

Матн транскрипцияси:

- (1) [Ta]qıǵu yıl, beşinç ay, sekiz yañıqa meñä.
- (2) Bulmıšqa kümüş ker[gä]k bolup, Köşünçitä
- (3) tört satır kümüş aldım. Bir ayda birär
- (4) baqır kümüş asıǵ birlä köni berür-m(e)n.
- (5) Berginçä içtin-taştin bolsar-men, inim
- (6) Ayqt(a)çı (?) köni bersün. Tanuq – Polar (?)
- (7) Bo[r]luqçı, tanuq – Kesäçük. Bu tamğa m(e)n,
- (8) Bulmıšnıñ-ol. Men, Yam-çor Tu ayıttıp
- (9) bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

2–3- каторларда: *Kösünçitä tört satır kümüş aldım.* – “Кўсунчидан тўрт сатир кумуш олдим” дегани; *-tä* – чиқиш келишиги қўшимчаси.

5- каторда: *Berginçä içtin-taştin bolsar-men* – сўзма-сўз “Бергунча ичкарида ё ташкарида бўларман”, яъни “Бергунча ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда бўларман” деган маънодадир.

Матн мазмуни:

- (1) Товуқ йили, бешинчи ойининг саккизинчи куни менга,
- (2) Булмишга кумуш керак бўлиб, Кўсунчидан
- (3) тўрт сатир кумуш олдим. Ҳар ойда бир
- (4) бақирдан кумуш фойдаси билан албатта тўлайман.
- (5) Бергунча ичкарида ё ташкарида [ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда] бўларман, иним
- (6) Айқтачи (?) албатта берсин. Гувоҳ – Пулар (?)
- (7) Бўрлуқчи, гувоҳ – Кесачук. Бу тамга мен,
- (8) Булмишникидир. Мен, Ям-чўр Ту сўраб [Булмишнинг айтганлари бўйича]
- (9) ёздим.

ЯЛПИ ХУЛОСАЛАР

Илк ўрта асрларда яратилган туркий васикаларни линвистик ва текстологик жиҳатдан ўрганиш қуйидаги хулосаларни айтишга имкон беради:

(1) Ёзув — кишилиқ тарихидаги энг буюқ кашфиётлардан бири. Кишилиқ тарихидаги барча юсалишлар, улўф цивилизацияларнинг асосида ёзув ётади. Ёзув яратилмаганида жамият бундай юксалишларга эришмаган бўларди.

Илк ўрта асрлардан қолган васикаларнинг катта бир қисми уйғур хатидадир. Хужжатчилик ишларининг уйғур ёзувда олиб борилгани, айниқса, васикаларнинг ана шу ёзувда эканлиги, ўша замонларда унинг мавқеи ва қўлланиш доираси ниҳоятда қенг бўлганидан қалолат беради.

(2) Уйғур алифбосида харфлар сони оз бўлишига қарамай, ёзувнинг имло принциплари туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфонологик хусусиятларига таянган ҳолда муқаммал бир даражада ишлаб чиқилган эди. Шунинг учун ҳам, уйғур хати юзийилликлар оша ишлатилди, аждодларимизнинг бебаҳо меросини, маънавий тафакқури махсулини қуниimizга қадар етқазиб қелди. Илк ўрта асрлардан қолган васикалар ҳам ана шундай обидалардандир.

(3) Васикаларни олди-берди қилиб турган қимсалар битадими, махсус бахшилар ёки идора қодими битадими, бундан қатъи назар, саводхонликка алоҳида урғу берилган. Уларни битишда матннинг имлоси, хатосиз, ёзма адабий тил ўлчовлари доирасида бўлишига эътибор берилган. Шунинг билан бирга, хужжатчиликда расмий матнлар учун ишлаб чиқилган стилистик ўлчов ва қилипларга амал қилиниши қерак эди.

Васикаларнинг тил ва услубий хусусиятлари илк ўрта асрларда турк жамиятида хужжатчилик ишлари ҳамда ҳуқуқий саводхонлик юқори даражада эканидан қалолат беради.

(4) Васикалар учун, уйғур ёзувининг уч қил услуби танланган: энг оммалашгани ёзувнинг *юзурик* (яъни *қўрсивли хат*) тури: ёзувнинг *қлассик қитобий услуби* (*яримқаврат* /

полуквадратное); классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан (*яримкурсивли / полукурсивное*) ёзув тури.

(5) Қўлёзма манбаларда тиниш белгилари ишлатилган эмас. Ўтмишда матндан гап чегарасини аниқлаб олиш ўқувчининг билим ва тафаккурига, идрокига юклатилар эди. Матнни ўқиётган киши унинг мазмуни, фикр тугаллигига таяниб, гап чегарасини аниқлаган: матн шунга қараб тушунилади.

Ёзма манбаларда гап чегарасини аниқлашдаги бош ўлчов – мантиқ, фикр бутунлиги ва гапнинг синтактик жихатдан шаклланганлигидир. Ёзма ёдгорликларни ўқиётганда фикр тугаллиги, матн мазмуни ва эски туркий тилнинг синтактик хусусиятларини инобатга олган ҳолда гапларни чегаралаб олиш мумкин.

(6) Васиқаларда гап тури ҳужжатнинг тури, мақсади, матн компонентларига қараб танланади. Жумладан, олди-берди васиқаларида унинг тузилган санаси, сабаби, олди-бердининг миқдори, битимнинг бошлангич шартлари, васиқа тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжат кимлар ўртасида тузилаётганини англатувчи маълумотлар дарак гап шаклида тузилади. Белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи маълумотлар эса буйруқ гап шаклида тузилади.

Қулларга эркинлик берувчи ёки мулкни сотиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда эса ҳужжат тузилаётган сана, кимга эркинлик берилаётгани ёки мулк кимга сотилаётгани, ҳужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжатни тузувчи кимса ҳақидаги маълумотлар дарак гап шаклида тузилади. Қул ёки мол-мулкнинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар эса буйруқ гап шаклида тузилади.

(7) Васиқаларда жумлалар содда ва қўшма гап шаклида келади. Гаплар, ўрни билан, мураккаб қўшма гап шаклида ҳам тузилади. Васиқаларнинг илк компоненти мураккаб қўшма гап шаклида бўлиб, таркибида сабаб эргаш гапли қўшма гап қатнашади. Бунда эргаш гап воқеа-ҳодисанинг юзага келишига

туртки бўлган сабабни кўрсатса, бош гап айна сабабдан келиб чиққан натижани англатади.

Олди-берди васиқаларида белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи, шунингдек, кул ёки мол-мулк савдоси билан боғлиқ васиқаларда унинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар шарт эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилади.

Хужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар тўғрисидаги маълумотлар боғловчисиз қўшма гап шаклида келади. Қўпинча бундай гапларда “гувоҳ” сўзи билан бирга ўша гувоҳнинг исми-шарифи кўрсатиб қўя қолинади. Бунда содда гапларнинг бош бўлаклари – эга ва кесими ўзаро тенг муносабатли бўлади.

(8) Ҳозирги тилшуносликда расмий услуб учун белгиланган ўлчовларни ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битигларга, қолаверса, илк ўрта асрлар хужжатчилигига нисбатан қўллаш ўзини оқламайди. Сабаби, ўша давр хужжатларида, ҳозирги тилшуносликда расмий услуб учун қатъийлаштириб қўйилган белгилардан ташқари, оғзаки услубга, бадиий матнларга хос воситалар ҳам учраб туради. Битувчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш, васикани мазмунли ва ширали баён қилиш, матн услубининг силлиқ ва оҳангдор чиқиши учун, ўрни билан, бадиий воситалардан ҳам фойдаланган. Хужжатлар услубига оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда, бадиий тафаккурнинг, бадиий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган. Шундай қилиб, васиқаларда оғзаки ва бадиий услубга хос бўлган стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадиий бўёк бериши билан бир қаторда, юридик кимсалар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу нарсани қадимги туркий ёзма адабий тилидаги услублар синкретизми сифатида баҳоламоқ керак.

ҚЎШИМЧАЛАР

“ОЛТУН ТУСЛИ ЁРУҒ” АСАРИНИНГ УЗИНДИ НУСХАСИ

Берлин Бранденбург Академиясининг қўлёзмалар фондида кўхна Турфон харобаларидан топиб келтирилган кўп сонли ёзма ёдгорликлар сақланмоқда. Ушбу хазина Turfanforschung. Digitales Turfan-Archiv оти билан юритилади. Фонддаги битигларнинг муайян бўлаги кейинги чоғларда интернет сайтига ҳам жойлаштирила бошлади (*сайт адреси:* turfan.bbaw.de/dta/index.html).

Турфондан топиб келтирилган ёзма ёдгорликлар орасида U 0584 кўрсаткичли (эски кўрсаткичлари T III 56/3; U 584; 1010/10) узинди матн бор. Сақлангани потхи шаклидаги катта китобнинг бир варағи (потхи китоб қадимги хинд китобаг санъатидан ўзлашган бўлиб, турк-будда муҳида кенг ёйилган). Унинг потхи китоб эканлигини ўртага чизилган қўш чизиқли айланаси ва айлана ўртасидаги тизимча ўтказиш учун мўлжалланган тешигидан билса бўлади. Қоғози ҳам яхши сақланган эмас: бир ёнбошининг тепаси ҳамда қоғознинг таги чириб, ёзувининг ҳам икки-уч қатори узилиб тушган. Қоғознинг иккала бетида ўн тўрт қатордан матн сақланиб қолган, холос. Ҳатто сўнгги қатордаги айрим ҳарфларнинг уч-учигина кўриниб турибди.

Узинди матн қадимги уйғур хатида. Ёзуви чиройли, уйғур хатининг классик услубида, қорада битилган. Лекин қоғознинг уринган ерларидаги ёзувни ўқиб олиш қийин.

Ёдгорликнинг электрон тавсифида матн бетлари *seite 1, 2* кўрсаткичлари билан берилган. *Seite 2* кўрсаткичли бетининг бошланишида *Sekizinc üluş, toquz y(i)g(i)rmî*, яъни “Саккизинчи қисм, ўн тўққизинчи (варақ)” деган ёзуви бор. Бу ёзув асосий матндан айри ўлароқ, оддий югурук хатда майдароқ қилиб битилган. Одатда, потхи китобларда ҳар қайси варақнинг тепасига асар бўлими ҳамда варағининг тартиб кўрсаткичи ана шундай шаклда қўйиб борилган.

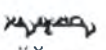
Юқоридаги кўрсаткичдан кейинги илк сатр *kötr-ülmiş nom eligi att(i)ğ nom ...* деб ўқилади; маъноси “юксак нўм тождори отли нўм” дегани. Қизиги шундаки, узук-юлуқ бу жумла табғач (яъни хитой) тилидан қадимги туркийга ўгирилган “Олту

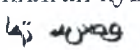
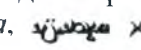
тусли ёруғ” асарининг отида келади. “Олтун тусли ёруғ”нинг тўлиқ оти “Altun önlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom eligi” atlıg nom bitig”, яъни “Олтун тусли ёруғ ялтироқли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битиг” деб аталган (қаралсин: АҲ.673,5–8). Нима бўлганда ҳам, илк жумланинг ўзиданок, ушбу қоғоз парчасидаги матн “Олтун тусли ёруғ” асаридан эканлигини тахмин қилса бўлади.

Қоғозининг чиригани боис, асарнинг отидан кейинги (2–3-қаторлардаги) жумла ҳам узук-юлуқ: ... *eliglär. qanlarnıñ kö... tö...n aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nc bөлүg*. Бу жумла “... элигләр, хонларнинг тўғри қонунларини айтмоқ отли йигирманчи бўлим” маъносида бўлиб, у асар бўлимининг отини билдиради. Китоб битиш анъанасига кўра, қадимги турк-будда асарларида ҳар қайси бўлимнинг бошланишида асарнинг ва бўлимининг оти қайд этиб борилган. “Олтун тусли ёруғ” сутрасида ҳам шундай: аввал асарнинг тўлиқ оти, кейин эса бўлим сарлавҳаси келтирилади. Мухими, турк-будда адабиётида бадий асарлар ва асар бўлимларининг оти кенг қамровли бўларди. Адабиётдаги ушбу анъана кейинги давларда ҳам давом этди (Қиёс учун, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” маснавийсидаги боб сарлавҳаларини эсланг).

Англашиладики, қоғоздаги битиг “Олтун тусли ёруғ” асарининг узиндисиدير. Матннинг бошланишидаги қайдларга ҳамда юқорида тилга олинган узук-юлуқ жумлаларнинг мазмунига қараганда, ушбу узинди матн асарнинг саккизинчи қисми ва унинг йигирманчи бўлимидан олинганлиги англашилади: *seite 1* даги матн бундан аввалги, яъни ўн тўққизинчи бўлимнинг сўнгги сатрлари, *seite 2* даги матн эса йигирманчи бўлимнинг бошланиши бўлиб чиқади.

Яна бир жиҳати. “Олтун тусли ёруғ” сутрасининг тўлиқ, ҳозирда Санкт-Петербург Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзмаси XVII асрда қўчирилган. Ёзуви классик хат турининг кейинги даврига хос. Бироқ Берлин фондида сақланаётган узинди нусханинг хат услуби Санкт-Петербург қўлёзмасидан анча фарқ қилади: ёзув тури анча қадимий бўлиб, классик хат услубида; хат услуби монийлик муҳитида битилган “Хуастуанифт”нинг уйғур ёзувли қўлёзмаларига анча яқин. Ўз-ўзидан ҳалиги қўлёзма китобнинг анча эски эканини англаш мумкин.

Шунингдек, матннинг график ва имло хусусиятлари ҳам эски: ёзувда сўз боши ва сўз ичида йўғон ва ингичка унлилар фаркланади. Жумладан, сўз бошида <a-> харфи <ā-> дан айри ўларок, қўшалок *alif* билан берилган. Яна сўз бошидаги <ū->, <ö-> ҳамда сўз ичидаги <-ū->, <-ö-> ёзувда <u->, <o->, <-u->, <-o-> дан фаркли ўларок. *vāv-u* *uā* билан берилган: *kümüš*, *sözläsär* сингари. Шунингдек, <q> харфи устига қўйилган қўш нуктаси билан <x> ва <g> дан ажралиб туради:

 burxaŋqa, *ayağqa*, *yer altınqı* сингари. [s] ва [š] товушлари ёзувда фаркланмайди, улар бир хил ёзилган. Хат тури, график хусусиятлари ва китобат шаклига қўра, ушбу кўлёзмани X–XII юзйилликларда, исломни қабул қилмаган турк-буддавий маданий муҳитида қўчирилган дейиш мумкин.

U 0584 кўрсаткичли узинди матннинг ўқилиши шундай.

Матн транскрипцияси:

seite 1

- (1) ... āmišin meŋā sözläsär, m(e)n
- (2) ... anıñ sawınça-küsüšincä qanturu
- (3) bergäy-m(e)n. ...k ol kiši altun-
- (4) (küm)üş kūsäyür ersär, altun-künüş
- (5) bergäy-m(e)n. Yer altınqı
- (6) ağılıqlarığ kūsäyür ersär,
- (7) ağılıqlarığ körgitkäy-m(e)n.
- (8) Uçmaq-qalımaq edrām kūsäyür ersär,
- (9) uçmaq-qalımaq edrām bergäy-m(e)n.
- (10) T(ä)ñridām köz kūsäyür ersär, t(ä)ñridām köz
- (11) bergäy-m(e)n. Adın kiši saqıncın bilmäkig
- (12) kūsäyür ersär, adın kişiniñ köñülin
- (13) ... edrāmig bil...m(e)n, busuşların
- (14) ...

seite 2

Sekizinč ülüš, toquz v(i)g(i)rmı

- (1) kötrülmış nom eligi atl(i)ğ nom ...
- (2) eliglär, qanların kö... tö...n
- (3) aymaq atl(i)ğ y(i)g(i)rm(i)nč bölüg.
- (4) Ol ödün yağız yer qatunı vasund...

- (5) ikiliyü yenä olurmış orunıntın
- (6) örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi
- (7) burxannñ adaqınta
- (8) yincürü töpün yükünüp iki elgin
- (9) qawsurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi
- (10) burxaqa inča tep ötünti:
- (11) Atı kötrülmış ayağqa tegimlig
- (12) t(ä)ñrim, bir-ök bu yî...nčüdä qayu el-
- (13) uluşdaqı elig(lär), qanlar ...
- (14)

Матн мазмуни:

seite 1

- (1) ... (нима) керагини менга сўзласа. мен
- (2) ... унинг сўзича-истагича (айтганларини) қон-
- (3) дираман. ... у киши олтин-
- (4) кумуш тиласа, олтин-кумуш
- (5) бергаймен. Ер ости
- (6) бойликларини тиласа,
- (7) бойликларни унга кўрсатгаймен.
- (8) Учишга журъат тиласа,
- (9) учмоққа журъат бергаймен.
- (10) Илоҳий кўз тиласа, илоҳий кўз
- (11) бергаймен. Ўзга киши ўй-хаёлларини билмакни
- (12) истаса, ўзга киши кўнглини
- (13) ... фазилатини билдиргаймен. кайгуларини
- (14) ...

seite 2

Саккизинчи қисм, ўн тўққизинчи (варақ)

- (1) юксак нўм тождори отли нўм ...
- (2) элиглар, хонларнинг одил сиёсатини
- (3) айтмоқ отли йигирманчи бўлим.
- (4) Ўша чоғда қўнғир ер маликаси Вусанд(ари)
- (5) иккинчи бор ўтирган ўрнидан
- (6) тик туриб, тангри тангриси
- (7) бурхоннинг оёқларига
- (8) тиз чўкиб юкуниб, икки кўл бармоқларини

- (9) ковушгириб, юксак эхтиром ила тангри тангриси
 (10) бурхонга шундай дея ўтинди:
 (11) Шон-шавкатли, ҳурматга лойиқ
 (12) тангрим, биргина бу дунёда қайси эл-
 (13) юртдаги элиглар, хонлар ...
 (14)

U 0584 кўрсаткичли матн билан асарнинг Санкт-Петербург кўлёмаси ўзаро қиёсланганда қуйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни кузатиш мумкин (Санкт-Петербург нусхасидаги матн АҲ.545-546 дан олинди):

Санкт-Петербург кўлёмасида	Seite 1 даги матн
... ne k(e)rgäklämişin meñä sözläsär, m(e)n ötrü anıñ sawınça küsüşin qanturu teginğay-m(e)n. Bir-ök ol kişi altun-kümüš küsâyür ersär. altun-kümüš bergäy-m(e)n. Yer altınqı ağılıqlarığ küsâyür ersär, ağılıqlarığ körgitkäy-m(e)n. Uçmaq-qalımaq edräm küsâyür ersär, uçmaq-qalımaq edräm bergäy-m(e)n. T(ä)ñridäm köz küsâyür ersär. t(ä)ñridäm köz bergäy-m(e)n. Adın kişi saqınçın bilmäkig küsâyür ersär. adın kişi köñülin bilmäk edrämig biltürgäy-m(e)n. Busuśların-qadğuların <alqu> tarqarğay-men.	... ämişin meñä sözläsär, m(e)n ... anıñ sawınça-küsüşinçä qanturu bergäy-m(e)n. ...k ol kişi altun-(kü)müş küsâyür ersär, altun-kümüš bergäy-m(e)n. Yer altınqı ağılıqlarığ küsâyür ersär, ağılıqlarığ körgitkäy-m(e)n. Uçmaq-qalımaq edräm küsâyür ersär. uçmaq-qalımaq edräm bergäy-m(e)n. T(ä)ñridäm köz küsâyür ersär, t(ä)ñridäm köz bergäy-m(e)n. Adın kişi saqınçın bilmäkig küsâyür ersär, adın kişiniñ köñülin ... edrämig bil...m(e)n, busuśların ...

Санкт-Петербург қўлёзмасида	Seite 2 даги матн
Altun öñlög yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom eligi atl(i)g nom bitigdä eliglär, qanların köni törüsün aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nē bölüg. Ol ödün <yağız> yer qatunı vasundari ikiläyü yenä olurmış oruntın örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxan adaqınta yinčürü töpün yükünüp iki eligin qawşurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanqa inčä tep ötünti: Atı kötrülmiş ayağqa tegimlig t(ä)ñrim, bir-ök bu yirtinčüdä qayu qayu el-uluşdaqı elig(lär). qanların köni törüsü yoq ersär, ...	<i>Sekizin ülüs, toquz y(i)g(i)rmı kötrülmiş nom eligi atl(i)g nom ... eliglär, qanların kö... tö...n aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nē bölüg. Ol ödün yağız yer qatunı vasund... ikiliyü yenä olurmış oruntın örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanın adaqınta yinčürü töpün yükünüp iki elgin qawşurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanqa inčä tep ötünti: Atı kötrülmiş ayağqa tegimlig t(ä)ñrim, bir-ök bu yi...nčüdä qayu el-uluşdaqı elig(lär). qanlar ...</i>

U 0584 кўрсаткичли узинди текстологик жихатдан Санкт-Петербург қўлёзмасидаги матндан бироз фаркли; унинг илкин матнга якинлиги билиниб туради. Жумладан, Санкт-Петербург нусхасидаги *anıñ sawınča küsüsün qanturu teginğay-m(e)n* (унинг сўзича истаганларини қондираман) жумласи U 0584 кўрсаткичли узинди нусхада *anıñ sawınča-küsüsincä qanturu bergay-m(e)n* (унинг сўзича-истагича (айтганларини) қондираман) шаклида келган (seite 1; 2–3- каторлар).

Санкт-Петербург нусхасидаги *Ol ödün yer qatunı vasundari* (ўша чоғда ер маликаси Васундари) бирикмасидаги *yer* сўзи узинди нусхада *yağız* сифати билан *Ol ödün yağız yer qatunı vasundari* (ўша чоғда қўнғир ер маликаси Васундари) шаклида келган (seite 2; 4- катор). Қадимги туркий адабиётда *yer* сўзининг *yağız* сифати билан бирга ишлатилганини кўзда тутадиган бўлсак, илкин матнда узинди нусхадагидай бўлганига иккиланмаса ҳам бўлади.

Санкт-Петербург нусхасидаги *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxan adaqınta* (тангри тангриси Бурхон оёқларига) бирикмасидаги *burxan* сўзи узинди нусхада қараткич келишиги белгили ҳолда *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanın adaqınta* (тангри тангриси Бурхоннинг

оёқларига) шаклида келган (seite 2; 6–7- каторлар). Бундай фарқлар асарнинг илмий-танкидий матнини яратишда қўл келади, асарнинг илкин вариантыга йўл очади.

“Олтун тусли ёруғ” сутраси (бошқа бир оти “Суварнапрабхаса” сутра) диний-фалсафий асар бўлуви билан бирга, буддизм даври хитой-турк адабий алоқалари, қадимги турк таржима адабиётининг тенгсиз ёдгорлигидир. Асар асли санскрит тилида яратилган эди. Ундан олиб хитой тилига таржима қилинган. Хитой тилидаги версиясидан эса Х юзйилликда йирик таржимон ва адиб Сингқу Сели (=Шингқу Шели) тудунг уни қадимги туркий тилга ўгирган. Чунончи, асар якунида уни тавғаччадан турк-уйғур тилига ўгирган таржимоннинг оти ҳам қайд этилади: *Beşhaliqlıǵ Şınqu Seli tudun tawǵaç tilintin türk uyǵur tilinčä ikiläyü ewirmiş nom eligi sudur bitiyü tolu tükäl boldı.* – *Бешибалиқлик Шингқу Шели тудунг тавғач тилидан турк-уйғур тилига таржима қилган нум тождори сутраси битилиб тўлиқ тугал бўлди* (АҲ.674.4–12). Сингқу Сели тудунг асарни гўзал бир услубда таржима қилган.

Муҳими шундаки, “Олтун тусли ёруғ”нинг туркий версияси асарнинг бошқа тиллардаги версияларига қараганда тўлиқ ҳолда етиб келган. Туркий версиясининг бир қанча қўлёзмаси бор. Улардан тўлиғи Санкт-Петербург қўлёзмаси бўлиб, қолганлари эса асардан олинган узиндилардир. Янада эътиборлиси, хат турига қараганда, узиндиларнинг кўпи эскироқ даврларга тегишли. Биз кўриб чиқаётган U 0584 кўрсаткичли узинди матн ҳам ана шундай.

“Олтун тусли ёруғ” туркий тилга таржима қилинган даврдан бошлаб турк-будда адабиётида кенг шуҳрат қозонди, ўша даврлардан бошлаб асарнинг қўлёзмалари ҳам кенг ёйилди. Кунимизгача уларнинг айримлари сақланган, холос.

Афтидан, эҳтиёжга қараб, асар тўлиқ ҳолда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам кўчирилган кўринади. Тўлиқ қўлёзмалари потхи китоб шаклида. Берлин фондида сақланаётган U 0584 кўрсаткичли матн ҳам ана шундай тўлиқ қўлёзма китобнинг бир варағидир. Лекин шунга қарамай, ушбу узинди матн ўзининг қадимийлиги, ёзув ва текстологик хусусиятлари билан аҳамиятли саналади.

“ХУАСТУАНИВТ”НИНГ ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ВЕРСИЯСИ

Марказий Осиё халқларининг илк ўрта асрлардаги қаткинмаси (цивилизацияси) турли диний-фалсафий қарашлар кесишган нуктада юз берди. Улуғ боболаримизнинг исломга қадар сизинган, фалсафий-маънавий қарашлари тарихида сезиларли из қолдирган динларидан бири монийликдир. Монийлик III юзйилликда Бобилда яратилди. Сўнг бир ёғи Андалусга дайин, бошқа бир йўналишда Кунчиқар ёкка ёйилди: бошлаб Эронга, ундан Ўрта Осиёга, бу ердан ўтиб Шарқий Туркистонга кириб борди.

Тарихнинг иши кизик: ўтмишда монийлик инончи кенг ёйилган бўлишига қарамай, бошқа халқларнинг ҳеч биридан шу динга тегишли ёзма мерос, ҳатто диннинг яратувчиси бўлмиш Монийнинг фалсафий қарашлари баён этилган кутлуг китоблари ҳам сақланган эмас. Буни қарангки, булар орасидан қадимги турк ва суғд муҳиtida яратилган битигларгина қунимизгача етиб келибди. Монийнинг ишлари, китоблари ва монийлик инончи тўғрисида Абу Райхон Беруний ўзининг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида ҳам яхши ёзиб қолдирган. Биз монийлик фалсафасини, қарашларини, ўша кезлардаги адабий жараённи ана шу битиглардан ўргансак бўлади.

Қадимги турклар монийликка сизинган чоғлардан қолган ёзма ёдгорликлар унчалик кўп эмас, лекин турларга бой: улар тангриларга ва Монийга бағишланган алковлар, тангрига ёлборув битиглари (тавбаномалар), дуолар, турли мазмундаги шеърлар, ирқ битиги, эпиграфик матнлардан иборат. Ушбу асарлар кўк турк, моний ва эски уйғур ёзувларида битилган.

Кўхна турк-моний диний жамоасидан қолган ёдгорликлардан бири туркшунослиқда “Хуастуанивт” оти ила таникли. “Хуастуанивт” монийчиларнинг эрки-эрксиз, билиб-билмай қилган ёзуқларидан ўкинув битигидир (*нашрларига қаралсин*: Малов 1951, 108–130; Дмитриева 1963; Хуаст.: Sodiqov 2009, 318–331).

Оти матнда *N(i)ğoşaklarniñ suyin-yazuqin öküngü Huastuan(i)vt* деб берилган.

Ушбу жумладаги **نېغوشاك** *nigōšak* – суғдчадан ўзлашган бўлиб, “тингловчи” маъносини англатади, у монийлик жамоасида куйи даражадир; **سۇي-يۇزۇق** *suy-yazuq* – жуфт сўз, “гуноҳлар, ёзуқлар” деган маънони билдиради; **ئۆكۈنگۈ** *öküngü* эса ҳозирги “ўкинув, тавба қилув” анламида. Шунга кўра, асарнинг отидан “Нигўшакларнинг ёзуқларлардан ўкинувчи “Хуастуанивт” деган маъно келиб чиқади.

“Хуастуанивт” – таржима асар. У қадимги эроний тиллардан бирида яратилиб, кейин туркийга ўтирилган. Фанда унинг суғдча, қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Туркий версиялари уйғур ва моний ёзувларида битилган. Қўлёзмалари ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлин фондларида сақланмоқда.

Асар ўн беш бўлимли. Бўлимлари *bölüg* дейилиб, ҳар қайсиси муайян масала ечимига бағишланган. Матнда ҳар қайси бўлим ўзининг тартиб кўрсаткичи билан бошланади: *üçünc, törtünç, bişinç, altinç, yitineç, sâkizineç* ва б. Уйғур ёзувли матнда жумлалар кўш нукта (..), бўлимлар эса икки жуфт нукта (.. ..) билан ажратилган.

Қўлёзма сўнгида асарнинг тугаганлиги ва котибининг оти ёзиб қўйилибди: *Butürmiş Tarxan. Tügädi n(i)gōšaklarniñ suyın-yazuqñ öküngü Xuastuan(i)vt.* – “(Матнни) тугаллаган Тархан. Тугади нигўшакларнинг ёзуқлардан ўкинув (битиғи) – “Хуастуанивт”.

Ўтмишда диний асарлар, хусусан, моний ёдгорликларини битишда ёзувнинг ўзига яраша сулув бир услуби танланган. Биз сўз юритаётган қўлёзманинг хати ҳам ўта сулув, классик услубда.

“Хуастуанивт” сигинувчилар ичида ёлғиз ҳолда ҳам, кўплашиб ҳам ўқилган.

Айтганча, асарнинг кунимизга қадар сақланиб қолган туркий версиялари орасида матний ва тил жиҳатдан катта ўзгариш йўқ. Бу нарса, асарни қадимги туркий тилга бир киши ўгирган, унинг мавжуд қўлёзмалари эса ўша илкин ўгирмадан олинган, деган мулоҳазага олиб келади. Бундайлигининг яна бир сабаби, асар қўлёзмаларининг бари айтарли бир замонда – турклар орасида монийлик дини кенг ёйилган кезларда кўчирилганида бўлса керак.

“Хуастуанивт” диний-фалсафий асаргина эмас, қадимги турк ёзма адабиётининг ажойиб ва менгзаги йўқ ёдгорлиги ҳамдир. Адабиёт аҳли уни бадий асар сифатида ўрганади. Топинувчилар кўнглидаги эзгу ўйлар, инжа туйғуларни, уларнинг тангрига илтижосини акс эттириш, матн таъсирини ошириш учун тилмоч ниҳоятда раво бир услубни қўллаган. Матн услуби тилмочнинг теран билимли, тил устаси, сўзга чечан, шоиртабиат киши ўтганидан белги бериб туради. Қолаверса, тангрига бўлган илтижоларда матннинг таъсирчанлиги, топинувчи кўнглининг туб-тубидаги туйғуларнинг (қадимги туркийда буни *berk qutığ saw* дейилган) баёнига айрича урғу берилган. Ана шу ҳодиса монийлик даври адабиётида, ёзма адабий тилда ўзига яраша “тангрига илтижо услуби”нинг юзага келувини таъминлаб берди. Ислом даврида яратилган муножотлар услубида ҳам қадимги туркий тил даврида яратилган ўша анъананинг эпкинларини кузатиш мумкин.

Асарнинг бадийлигини тасаввур этмаклик учун еттинчи бўлимдан олинган қуйидаги узиндини ўқиб кўринг-а: *Näcä yañılı yüküntümüz ärsär. näcä yañılı buşi birdimiz ärsär, yämä buyan böğtäğ qılur-biz tip yañılı, näcä ayığ qılinc qıltımız ärsär, yämä yäkkä-ickäkkä täñri tipän, tinliğäğ-turaliğäğ ölürüp yüküntümüz ärsär, yämä burxan tipän igid nomqa tapintimiz-uduntumuz ärsär, qut qolu yüküntümüz ärsär. täñrikä yazınip, yäkkä tapintimiz ärsär, täñrim, amti ökünür-biz, yazuğda boşunu ötünür-biz* (“Қанча янглишиб, топинган бўлсак, қанча янглишиб эҳсон қилган бўлсак, яна савоб ишлар қиламиз деб, янглишиб, қанча ёвуз ишлар қилган бўлсак, яна шайтону иблисларга тангри дебон (уларнинг ҳақиқа) тирик жониворларни ўлдириб, топинган бўлсак, яна бурхон деб сохта ақоидга топинган, инонган бўлсак, (улардан) қут тилаб юкунган бўлсак, тангрига ёзуқ қилиб, шайтонга топинган бўлсак, тангрим, энди ўқинурмиз, ёзуқдан халос этгин дея ўтинурмиз”).

Жумлаларнинг тузилиши раво, ўқиганда қулоққа ёқади. Бунинг аломатини ҳатто ёзув хусусиятида ҳам кузатамиз; жумлалар орасидаги қўшалок нукталар ҳам бежиз қўйилган эмас, матн қироати учун ишлайди. Шунингдек, уюшиқ бўлакли гаплар, кесимларнинг бир қилинган қайтариғи, синтактик

параллелизмлар. аллегерация. хатто бадий стереотип жумлалар – кўйингки, бутунича матн ана шу ритмни, асарнинг ёкимли ўкилишини таъминлайди.

Матн бадийлигини таъминлаш, асарни ўкишли қилиш, таъсир кучини ошириш мақсадида ёзма адабий тилнинг чекеиз имкониятларидан фойдаланилган. Бири – сўзларни жуфт ҳолда қўллаш усулидир. Бу нарса сўз маъносини кучайтириш, янги сўз ясашгагина эмас, матн бадийлигини оширишга ҳам хизмат қилади. Сўзларнинг бунингдек жуфт ҳолатда кенг ишлатилганини қадимги туркий адабиётнинг бошқа асарларида учратмаймиз. Айниқса, кишилар ҳаракати ва ҳолати баёнида бу усулнинг ўрни ва аҳамияти яққол сезилиб туради: кишиларнинг ёруғ дунёдаги қилмишлари, эзгу ва ёвуз ишлари таърифланар экан. феъллар *qorqitdimiz-urkitdimiz* (кўркитиб ҳуркитдимиз), *urtumiz-yontumuz* (уриб азобладимиз), *açitdimiz-ağritdimiz* (ранжитдимиз), *yazintimiz-yaşıltımız* (ёзуқ қилдимиз, янглишдимиз), *tapintimiz-uduntumuz* (топиндимиз, инондимиз), *aksitümüz-kargatımız* (зиён етказдимиз), *töktümüz-saçtımız* (тўкиб сочдимиз) дея баён қилинади.

Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати, белгиси равиш туркимидаги сўзларни жуфт қўллаш билан берилади: *adgüti-tükati* (яхши ва тугал), *adgüti-ariti* (эзгулик, покизалик билан), *arınip-armägürüp* (эриниб), *arkligin-arksizin* (билиб-билмайин) сингари.

От туркумига кирувчи сўзлар ҳам баъзан жуфт ҳолда берилади. Бу усул. ўз ўрнида, янги маъно ифодалашга ҳам хизмат қилган. Масалан, *ay* – “уй”, *barq* ҳам ўша англамда. Лекин *barq* ёлғиз ишлатилмайди, *ay* билан бирга қўлланади: *aykâ-barqqa* дейди, бу “уй-жойга” деган маънони беради. Ёки яна: *yilqıqa-barımqa* (мол-мулкка), *işkâ-ködügkâ* (юмушга), *könülümüzni-saqincımızni* (кўнглимизни, ўй-фикримизни) сингари.

Матнда хатто иш-ҳаракат ва ҳолатнинг узлуксизлиги таърифланганда-да, бадийлик талабидан келиб чиққан ҳолда, *nâcâ* олмошидан фойдаланилади (*nâcâ siddimiz* (неча сиңдирдимиз), *nâcâ yazintımız* (неча гуноҳ қилдимиз), *nâcâ qorqitdimiz-urkitdimiz* (неча кўркитдимиз) сингари).

Жумлаларнинг тузилиши ҳам асар моҳиятига мос. Масалан, билиб-билмайин йўл кўйилган гуноҳлар бирма-бир саналганда, жумлалар кўпинча сабаб эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади. Бунда эргаш гапнинг кесими (-*dimiz*, -*dimiz* / -*timiz*, -*timiz* / -*dumuz*, -*dümüz* / -*tumuz*, -*tümüz*) *ārsār*, бош гап кесими эса -*dimiz*, -*dimiz* / -*timiz*, -*timiz* / -*dumuz*, -*dümüz* / -*tumuz*, -*tümüz* қўшимчаси билан қўлланилади. Масалан: *Bu biş türlüğ tünliğağ-turaliğağ, uluğqa-kicigkâ tâgi nâcâ qorqūtdimiz-ürkitdimiz ārsār, nâcâ urtumuz-yontumuz ārsār, nâcâ açūtdimiz-ağritdimiz ārsār, nâcâ ölürdümüz ārsār, munça tünliğağ-turaliğağ öz ötâğei boltumuz* (“Бу беш хил мавжудотни, улуғидан кичигига қадар қанча кўрқитиб хурқитган бўлсак, қанча уриб азоблаган бўлсак, қанча ранжитган бўлсак, қанча ўлдирган бўлсак, шунча жонзодга қарздор бўлдик”).

Асар бўлимлари билан боғлиқ ҳолда баъзи жумлалар пайт ёки натижа эргаш гапли қўшма гап кўринишида. Бундай ҳолларда эргаш гап кесими пайт ёки сабаб муносабатини англатувчи сўзлардан, бош гап эса ана шу чоғда ёки шунинг натижасида юз берган воқеа-ҳодисани англатади; унинг кесими -*dimiz*, / -*timiz*, -*timiz* / -*tumuz* қўшимчаси билан қўлланилади: *Kirtü tâñrig, arıñ nomuğ biltügümüzde, baru: iki yiltizig, üç ödki nomuğ biltimiz, yaruq yiltizin, tâñri yirin, tünärig yiltizin, tamu yirin biltimiz* (“Ҳақиқий тангрини, чин қонунларни англаб етганимизда икки асосни, учала замонга тегишли қонунни билдик. Ёруғликнинг асосини, тангри ерини, зимистоннинг асосини, дўзах ерини билдик”).

Асарда изчил қўлланувчи, қолипга тушган жумлалар ҳам бор. Улар турли синтактик-стилистик вариацияларда. Чунончи, асар бўлимлари *Tâñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”), *Tâñrim, amtî yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ёзуқдан халос этгин дея ўтинурмиз”), *Amtî, tâñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Энди, тангрим. ёзуғимизни кечиргин дея ўтинурмиз”), *Tâñrim, amtî ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ўкинурмиз, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”) ёки *Anî üçün, tâñrim, qor yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Шунинг учун, тангрим, бутунлай ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз”) жумлалари билан охирлайди. Шундан сўнг *Manastar qirza* ёки *Manastar*

xirza [моний ёзувли нухаларида *Manastar xirza~Manastar xirz*] дуоси келади. Ушбу дуо кўриниши ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангридан “Ёзуғимизни кечиргайсан!” [*Mnastar hirz-a*] дея қилинган илтижони англатади. Уни таржима қилмай, аслидай қўллаш турк-моний жамоаларида русум бўлган.

Яна бир жиҳати, асарда ёзма адабий тилнинг эски, классик ўлчовлари тўла-тўқис, яхши сақланган. Сўзларнинг имлосидан тортиб, жумлаларнинг тузилишигача шунга бўйсунди. Мухими, ўша кезларда туркий матнчиликда диний-фалсафий асарлар услуби, унинг ўлчовлари ишлаб чиқилди. Кейинчалик, ҳатто бошқа эътиқодларга ўтилганда ҳам диний-фалсафий мазмундаги асарларни битишда қадимги туркий тилда ишлаб чиқилган ўша ўлчовларга, анъанага таянилган.

Қуйида келтираётган матнимиз асарнинг Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган уйғур ёзувли қўлёзмаси асосида тайёрланди. Матн чиройли хат билан ўрама қоғозга битилган. Қоғознинг бош қисми чириб, титилиб кетган. Матндан 160 қатор сақланган.

Матн транскрипцияси

- (1) ... [boʃu]ǧalī (?) y(a)ruqu[ǧ]
- (2) ... [t]ǧǧzinür : tört bulu[ug]
- (3) ... [bi]lmätin kün ay t(ä)ŋrikä iki
- (4) ... [t(ä)ŋr]ilärkä näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär
- (5) ... [t(ä)ŋr] tipän kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär :
- (6) ... [čul]vu saw sözläd(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kün ay
- (7) ... [är]ksizin tuǧar batar ärki ...
- (8) ... [ärs]är : k(ä)ntü özümüzni küntä ayda
- (9) [öŋi]biz tidim(i)z ärsär : bu ikinti bilmätin yaz(i)nmış ...
- (10) ... M(a)na[star xir]za :: Üčünč y(ä)mä biš
- (11) [t(ä)ŋr]ikä : X[ormuzta] ... a : bir tñtura t(ä)ŋri :
- (12) ikinti yil t(ä)ŋri ... ya[ruq] t(ä)ŋri : törtünč suw t(ä)ŋri :
- (13) bišinč oot t(ä)ŋri : suñ yäǧlükün süñüşüp bal(i)qduǧñ
- (14) üçün q(a)raqa qatiltuǧñ üçün t(ä)ŋri yiringärü baru
- (15) umatñ bu yirdä ärür : üzä on qat kök asra

- (16) sākiz qat yir biš t(ä)ñri üçün turur : qamağ yir üzäki-i
 (17) niñ q[utı] q[ıwı öñi māñiz]i : özi özüti küci y(a)ruğı
 (18) tōzi yiltızı bi[š] t(ä)ñri-ol (?) : t(ä)ñrim suyda baru biš t(ä)ñrig
 (19) bilmätin anıg y(a)wlaq biligin nāčā sīdīm(i)z b(i)rtd(i)m(i)z
 ärsär :
- (20) tōrt y(i)girmi türlüg baš qilt(i)m(i)z ärsär : on yılan bašl(i)ğ
 (21) ärnäkin iki qırq tišin tirig özüg aš ičkü
 (22) t(ä)ñrig nāčā açitd(i)m(i)z ağırtđ(i)m(i)z ärsär : quruğ öl yirkä
 (23) biš türlüg tñl(i)ğqa : biš türlüg otqa iğaçqa
 (24) nāčā yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär: ... [t(ä)ñrim yazuqda boşunu
 ötünür-
 (25) biz: M(a)nastar xirza :: Törtünç söki t(ä)ñri
 (26) y(a)lawaçi burxanlarqa buyançi böğtäğçi ariğ dıntarlarqa
 (27) bilmätin nāčā yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kirtü t(ä)ñri
 yalawaçi burxan[qa?]
 (28) tipän ädgü qılıncl(i)ğ ariğ dıntar tip kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär
 : t(ä)ñri
 (29) nomün sözläsär biligsizin ötrü üzänd(i)m(i)z ärsär : nomuğ
 (30) tōrüg yadturmatın tıdt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtı ökünür-
 biz
 (31) yazuqda boşunu öt[ünür]-biz : M(a)nastar xirza :: Bišinç
 (32) biš türlüg tñl(i)ğqa : bir y(ä)mä iki adaql(i)ğ kişikä ikinti
 (33) tōrt butluğ tñl(i)ğqa : üçünç ucuğma tñl(i)ğqa :
 (34) tōrtünç suw içräki tñl(i)ğqa : bišinç yirdäki bağrın
 (35) yoriğma tñl(i)ğqa : suyda baru t(ä)ñrim bu biš türlüg
 (36) tñl(i)ğgağ tural(i)ğgağ uluğqa kiçigkä tägi nāčā qorqıtd(i)m(i)z
 (37) ürkitd(i)m(i)z ärsär : nāčā urtumuz yontumuz ärsär : nāčā
 açitd(i)m(i)z
 (38) ağırtđ(i)m(i)z ärsär : nāčā ölürdümüz ärsär : munča tñl(i)ğqa
 (39) tural(i)ğqa öz ötägçi boltumuz : t(ä)ñrim amtı yazuqda
 (40) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza :: Altınç y(ä)mä
 (41) t(ä)ñrim suyda baru : saqınçin sözün qılınçin on
 (42) türlüg suy yazuq qilt(i)m(i)z ärsär : nāčā igid igdäd(i)m(i)z
 (43) ärsär : y(ä)mä nāčā igdäyü antıqd(i)m(i)z ärsär : nāčā igid
 (44) kiši tanuqi boltumuz ärsär : y(ä)mä yazuqsuz kişiğ nāčā
 (45) quwlad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä saw älitip saw k(ä)lürüp kişiğ
 nāčā

(46) kiksürü sözlədim(i)z ərsər : könülün biligin artatd(i)m(i)z ərsər

(47) nəcə yilvi yilviləd(i)m(i)z ərsər : yamə nəcə öküş tñl(i)ğag

(48) tural(i)ğag ölürdümüz ərsər : nəcə t(ä)wləd(i)m(i)z kürləd(i)m(i)z ərsər :

(49) nəcə əwin kişi uruncəqin yidim(i)z ərsər : kün ay t(ä)ñri

(50) taplamaz işig nəcə işləd(i)m(i)z ərsər : yamə ilki özün

(51) bu özün : uzuntönluğ urılar öz bolup nəcə yaz(i)nt(i)m(i)z

(52) yañilt(i)m(i)z ərsər : munca öküş tñl(i)ğqa nəcə üz buz

(53) qilt(i)m(i)z ərsər : t(ä)ñrim amti bu on tñrlüğ yazuğda

(54) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza :: Yitinç

(55) y(ä)mə suyda baru iki ağuluğ yol başına (!) tamu qapğına (!)

(56) azğuruğlı yolqa kim tisər bir igid nomuğ törüg

(57) tutuğma ikinti y(ä)mə yakkä içkakkä t(ä)ñri tipän yükünç

(58) yükünügma suyda baru t(ä)ñrim kirtü t(ä)ñrig arığ nomuğ

(59) bilmətin uqmatın burxanlar arığ dintarlar nomlasar

(60) kirtgünmədin tärü yana igdəyü t(ä)ñriçi-m(ä)n nomçi-m(ä)n

(61) tigmäkä artizip anıñ sawın alıp nəcə yañılı baçağ

(62) baçad(i)m(i)z ərsər : nəcə yañılı yüküntümüz ərsər : nəcə yañılı

(63) buşi bird(i)m(i)z ərsər : y(ä)mə buyan bögtäg qılur-biz tip yañılı

(64) nəcə ay(i)ğ qilinç qilt(i)m(i)z ərsər : yamə yakkä içkakkä

(65) t(ä)ñri tipän tñl(i)ğag tural(i)ğag ölürup yüküntümüz ərsər : y(ä)mə

(66) burxan tipän igid nomqa tapint(i)m(i)z uduntumuz ərsər

(67) qut qolu yüküntümüz ərsər : t(ä)ñrikä yazınip yakkä

(68) tapint(i)m(i)z ərsər : t(ä)ñrim amti ökünür-biz : yazuqda boşunu

(69) ötünür-biz : M(a)nastar qirza :: S(ä)kizinç kirtü

(70) t(ä)ñrig arığ nomuğ biltüğümüzda baru : iki yiltizig üç

(71) üç ödkü nomuğ bilt(i)m(i)z : y(a)ruq yiltizin t(ä)ñri yirin

(72) tünarig yiltizin tamu yirin bilt(i)m(i)z : yir t(ä)ñri yoq

(73) arkän öñrə nə bar armiş tipän bilt(i)m(i)z : t(ä)ñrili yakkä

(74) nədə ötrü süñüşmiş y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı qatılmış yirig

(75) t(ä)ñrig kim y(a)ratmış tipän bilt(i)m(i)z : y(ä)mə arqon yir

(76) t(ä)ñri nədə ötrü yoq bolğay : y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı adr(i)lğay

- (77) antada kisrā nā bolğay tipān bilt(i)m(i)z : azrua t(ä)ņrikā
 (78) kün ay t(ä)ņrikā : küčlüg t(ä)ņrikā : burxanlarqa :
 (79) ĩnant(i)m(i)z tayant(i)m(i)z n(i)ğoşak boltumuz : tört y(a)ruq tamğa
- (80) köñülümüzä tamqalad(i)m(i)z : bir amranmaq azrua t(ä)ņri
 (81) tamqası : ikinti kirtgünmäk kün ay t(ä)ņri tamqası üçünč
 (82) qorqmaq biş t(ä)ņri tamqası : törtünč bilğä bilig
 (83) burxanlar tamqası : t(ä)ņrim biligimizni köñülümüzni bu tört
 (84) türlüg t(ä)ņrilärdä ağıtd(i)m(i)z ärsär : ornınta qamşatd(i)m(i)z
- (85) ärsär : t(ä)ņri tamqası buzultı ärsär : amtı t(ä)ņrim yazuqda
 (86) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Toquzunč
 (87) on č(a)xsap(a)t tutduqumuzta baru : üç ağzın üç
 (88) köñülün üç alğın : bir qamağ özin tükäti tutmaq
 (89) k(ä)rgäk ärti : t(ä)ņrim bilip bilmätin ät öz säwiginčä
 (90) yorıp y(a)wlaq iş tuş adaş qudaş sawın alıp köñülin
 (91) körüp : yilğıqa bar(i)mqa bulup : azu muñumuz taqım(i)z
 (92) tägip bu on č(a)xsap(a)t(i)ğ sädim(i)z ärsär : näčä äksütümüz
 (93) k(ä)rgät(i)m(i)z ärsär : t(ä)ņrim amtı yazuqda boşunu ötünür-biz
- (94) M(a)nastar xirza : : Onunč künkä tört alqış
 (95) azrua t(ä)ņrikā : kün ay t(ä)ņrikā küčlüg t(ä)ņrikā
 (96) burxanlarqa bir biligin ariğ köñülün alqansıq
 (97) törü bar ärti : y(ä)mä qorqmatın ärmägürüp ädgüti tükäti
 (98) alqanmad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä alqanur ärkän köñülümüzni
 (99) saqınčim(i)znı t(ä)ņrigärü tutmad(i)m(i)z ärsär : alqışim(i)z ötügümüz
- (100) t(ä)ņrikā ariğın tägmädi ärsär : nä yirdä tidintı tutuntı
 (101) ärsär : amtı t(ä)ņrim yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar
- (102) xirza : : Bir y(i)g(i)rminč y(ä)mä yiti türlüg buşı ariğ
 (103) nomqa ançulasıq törü bar ärti : y(ä)mä biş t(ä)ņri y(a)ruqın
 (104) quwrat(i)ğlı b(a)riştilar xroştäg p(a)duaxtag t(ä)ņri : t(ä)ņrigärü
- (105) bardacı boşuntacı biş t(ä)ņri y(a)ruqın biziñärü k(ä)lürdi ärsär :
 (106) biz adruq adruq itip y(a)ratıp nomqa kigürsük törü
 (107) bar ärti : azu muñ üçün azu buşı birğäli qızğanıp

- (108) yiti türlüg buşı arığ nomqa tükäti birü umad(i)m(i)z ärsär :
- (109) t(ä)ñrigärü bardači boşuntači biş t(ä)ñri y(a)ruqın äwkä barqqa
- (110) badim(i)z ärsär : ay(i)ğ qilincl(i)ğ kişikä y(a)wlaq tñl(i)ğqa
- (111) tural(i)ğqa bird(i)m(i)z ärsär : töktümüz saçt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñri
- (112) y(a)ruqın y(a)wlaq yirgärü idt(i)m(i)z ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda
- (113) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : İki y(i)g(i)rminç
- (114) bir yılqa älig kün arığ dintarça vusanti olursuq
- (115) törü bar ärti : arığ baçağ baçap t(ä)ñrikä ançulasıq
- (116) k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä äw barq tutduq üçün yılqıqa
- (117) bar(i)mqa bulup : azu muñumuz taqim(i)z täğip : y(ä)mä todunçsuz
- (118) uwutsuz suq yäk üçün : y(ä)mä qorqunçsuz köñülümüz
- (119) üçün ärinip ärmägürüp ärkligin ärsizin baçağ sidi(m(i)z
- (120) ärsär : y(ä)mä baçağ olurup ädgüti nomça törüçä baçamad(i)m(i)z
- (121) ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar
- (122) qırza : : Üç y(i)girminç ay t(ä)ñri künin sayu
- (123) t(ä)ñrikä nomqa arığ dintarlarqa suyumuznı yazuqumuznı
- (124) boşuyu ötünmäk k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä ärkligin ärsizin
- (125) ärinip ärmägürüp işkä ködügkä tıtanıp : yazuqda
- (126) boşunğalı barmad(i)m(i)z ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda boşunu
- (127) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Tört y(i)g(i)rminç
- (128) bir yılqa yiti yimki olursuq törü bar ärti : bir ay
- (129) ç(a)xsap(a)t tutmaq k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä çaydanta yimki olurup
- (130) baçağ baçap t(ä)ñri burxanqa bir biligin köñültä baru
- (131) bir yılqı yazuqumuznı boşuyu qolmağ k(ä)rgäk ärti : t(ä)ñrim
- (132) yiti yimki tükäti oluru umad(i)m(i)z ärsär : bir ayqı ç(a)xsap(a)t(i)ğ
- (133) ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär : bir yılqı yazuqumuznı
- (134) bir biligin köñültä baru boşuyu qolmad(i)m(i)z ärsär : näçä
- (135) äksük k(ä)rgäk boltı ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuğda boşunu

- (136) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Biş y(i)g(i)rminē kūn
 (137) sayu nācā y(a)wlaq saqīnē saqīnur-biz : nācā sōzlāmāsīg
 (138) irinčülüg söz : sōzlāyūr-biz : nācā islāmāsīg irinčülüg
 (139) iş islāyūr-biz : ay(i)ğ qīlinēqa irinčükā k(ā)ntū özümüzni
 (140) āmgātir-biz : y(ā)mā kūnkā asaduğumuz biş t(ā)ñri y(a)ruqī
 k(ā)ntū
 (141) özümüz özütümüz todunēsuz uwutsuz suq yāk sāwiginēā
 (142) yorīduq üçün y(a)wlaq yirgārū barir : anī üçün t(ā)ñrim
 (143) qop yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : :
 (144) t(ā)ñrim āksüklüg yazuqluğ-biz : ötāğci birimci-biz
 todunēsuz
 (145) uwutsuz suq yāk üçün saqīnēin sōzin qīlinēin
 (146) y(ā)mā közin körüp qulqaqn āsīdip tilin sōzlāp āl(i)gin
 (147) sunup : adaqn yorip : ūrkā ūztüksüz āmgātir-biz :
 (148) biş t(ā)ñri y(a)ruqn quruğ ōl yirkā biş türlüg tīnl(i)ğāğ
 (149) biş türlüg otuğ iğācīğ : y(ā)mā āksüklüg yazuqluğ-biz :
 (150) on ē(a)xsap(a)tqa : yiti buşīqa üç tamğāqa n(i)ğōşak
 (151) atīn tutar-biz : qīlinēin qīlu umaz-biz : y(ā)mā y(a)ruq
 (152) t(ā)ñrilārkā ariğ nomqa t(ā)ñriēi nomēi ariğ dintarlarqa
 (153) nācā yaz(i)nt(i)m(i)z yañilt(i)m(i)z ārsār : y(ā)mā t(ā)ñri
 aymīş ötēā
 (154) biligēā yorīmad(i)m(i)z ārsār : t(ā)ñrilār kōñülin
 b(i)rtid(i)m(i)z ārsār :
 (155) y(ā)mā yimki vusanti alqīş ē(a)xsap(a)t nomēa törüēā tutu
 (156) umad(i)m(i)z ārsār : nācā āksütümüz k(ā)rgāt(i)m(i)z ārsār :
 kūn sayu
 (157) ay sayu suy yazuq qīlur-biz : y(a)ruq t(ā)ñrilārkā nom
 (158) qutīja(!) ariğ dintarlarqa suyda yazuqda boşunu
 (159) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : bütürmiş Tarxan
 (160) tūğādi n(i)ğōşaklarniñ suyn yazuqn ōküngü Xuastuan(i)vt.

Мазмун

(1) ... қутилмоқ учун ёруғни (2) ... эврилур. Тўрт ёқни (3) ... билмайин Кун-ой тангрига, икки (4) ... тангриларга канча ёзуқ қилган бўлсак, (5) ... тангри деб топинмаган бўлсак, (6) ... ёлғон сўзларни айтган бўлсак, яна Кун-ой (7) ... эркисиз холда туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ... (8)

... эса. ўз ўзимизни Кундан, Ойдан (9) юкори кўйган бўлсак, бу иккисини билмай, ёзук килган ... (10) ... Ёзуғимизни кечиргайсан!

Учинчи (бўлим). Яна беш (11) тангрига, Хўрмузга ... а: биринчиси – Ҳаво-тангри; (12) иккинчиси – Ел-тангри; (учинчиси) – Ёруғ-тангри: тўртинчиси – Сув-тангри; (13) бешинчиси – Ўт-тангри қабохат билан тўкнашиб, жароҳатлангани (14) учун, қоронғуликка қоришгани учун тангри ерига бора (15) олмай, бу ерда эрур. Юкорида ўн кат кўк, пастда (16) саккиз кат ер беш тангри туфайли турур. Ер юзидаги борлик- (17) нинг бахгу саодати, ранг-туси, руҳи, вужуди, кучи, ёруғи, (18) асоси беш тангридандир. Тангрим, ёзук килиб, беш тангрини (19) билмай, ёвуз, бўлмағур ўйлар билан уларни қанча вайрон қилган, шикаст етказган бўлсак, (20) ўн тўрт хил жароҳат етказган бўлсак, ўнта илон бошли (21) бармоқларимиз билан, ўттиз икки тиш билан тирик жонни емиш килиб, (22) тангрини қанча ранжитган бўлсак, қуруғ-хўл ерга, (23) беш хил жонзодга, беш хил ўсимликка (24) қанча озор етказган бўлсак, ... тангрим, ёзукдан қутқарғил дея ўтинур- (25) миз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Тўртинчи (бўлим). Бурунги тангрининг (26) элчиси бурхонларга, такводор, пок роҳибларга (27) билмай туриб қанча ёзук қилган бўлсак, яна тангрининг садокатли элчиси бурхонга (28) деб, эзгу қилмишли пок роҳиб деб эътикод қилмаган бўлсак, тангрининг (29) қонунларини [яъни қутлуг китобдан] сўзлаганда, билимсизлик билан унга қарши чиққан бўлсак, қонун- (30) қоидаларни ёйиш ўрнига уларни тийган бўлсак, тангрим, энди ўқинурмиз, (31) ёзукдан қутқарғил дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Бешинчи (бўлим). (32) Беш хил жонзодга: биринчидан, яна икки оёқли инсонга, иккинчидан, (33) тўрт оёқли ҳайвонга, учинчидан, учувчи жонзодларга, (34) тўртинчидан, сув ичидаги жонзодларга, бешинчидан, ердаги судралиб (35) юрувчи жонзодларга озор етказиб, тангрим, бу беш хил (36) мавжудотни, улуғидан кичигига қадар қанча қўрқитиб (37) хурқитган бўлсак, қанча уриб азоблаган бўлсак, қанча

ранжитган (38) бўлсак, қанча ўлдирган бўлсак, шунча жонзодга (39) қарздор бўлдик. Танграм, энди ёзуқдан халос этгин дея (40) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Олтинчи (бўлим). Яна (41) танграм, ёзуқ қилиб ёмон ҳаёллар билан, сўз билан, иш билан ўн (42) хил ёзуқ қилган бўлсак, қанча сохта ишлар қилган (43) бўлсак, яна қанча ёлғон сўзлаб, онг ичган бўлсак, қанча ёлғончи (44) кишига қўл тутган бўлсак, яна ёзуқсиз кишини қанча (45) ғийбат қилган бўлсак, яна гап тарқатиб, кишини қанча (46) ёмонлаган бўлсак, кўнглини, билимини ерга қорган бўлсак, (47) қанча жоду-афсун қилган бўлсак, яна қанчадан-қанча жониворларни (48) ўлдирган бўлсак, қанча алдаган бўлсак, (49) қанча бола-чақали кишининг омонатини еб кетган бўлсак, Кун-ой тангри (50) маъқул кўрмаган ишни қанчалар қилган бўлсак, яна илк чоғлардан (51) шу кезга қадар роҳиб ўғлонлар яралгандан буён, қанча ёзуқ қилган, (52) янглишган бўлсак, бунча кўн жонзодга қанчалик қаҳр-ғазаб (53) қилган бўлсак, танграм энди бу ўн хил ёзуқдан (54) қутқаргин дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Еттинчи (бўлим). (55) Яна ёзуқ қилиб икки оғули йўл бошига, дўзах эшигига, (56) оздирувчи йўлга, ким деса: биринчи – ёлғон қонуну одатларни (57) тутувчи, иккинчи – яна шайтону иблисларга тангри деб сиғинувчи (58) ёзуқ қилиб, танграм, ҳақиқий тангрини, чин қонунларни (59) билмай, англамай, бурхонлар, пок руҳонийлар даъват қилсалар, (60) топинмай, аксинча, қайта ёзуқ қилиб ҳудожўйман, уламоман деб (61) ҳар кимсага эргашиб, унинг сўзини олиб, қанча янглишиб, рўза (62) тутган бўлсак, қанча янглишиб, топинган бўлсак, қанча янглишиб (63) эҳсон қилган бўлсак, яна савоб ишлар қиламиз деб, янглишиб, (64) қанча ёвуз ишлар қилган бўлсак, яна шайтону иблисларга (65) тангри дебон (уларнинг ҳақиға) тирик жониворларни ўлдириб, топинган бўлсак, яна (66) бурхон деб сохта ақоидга топинган, инонган бўлсак, (67) (улардан) қут тилаб юкунган бўлсак, тангрига ёзуқ қилиб, шайтонга (68) топинган бўлсак, танграм энди ўқинурмиз,

ёзуқдан халос этгин дея (69) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Саккизинчи (бўлим). Ҳақиқий (70) тангрини, чин қонунларни англаб етганимизда икки асосни. (71) учала замонга тегишли қонунни билдик. Ёруғликнинг асосини, тангри ерини. (72) зимистоннинг асосини. дўзах ерини билдик. Ер ва осмон йўқ (73) эканидан бурун нима бўлганлигини билдик. Тангри ва иблис (74) нимадан кейин урушдилар, ёруғлик билан қоронғулик қандай қилиб аралашдилар, ерни, (75) осмонни ким яратганини билдик. Яна илк зулмат, еру (76) осмон нимадан сўнг йўқолғай, ёруғлик ва қоронғулик қандай қилиб ажралғай, (77) шундан кейин нима бўлишини билдик. Азруа тангрига (78) Кун-ой тангрига, кучли тангрига, бурхонларга (79) инондик. таяндик. ниғушак бўлдик. Тўрт ёруғ тамгани (80) кўнғлимизда тамғаладик: биринчиси – севги – Азруа тангри (81) тамғаси; иккинчиси – эътиқод – Кун-ой тангри тамғаси; учинчиси – (82) кўркув – беш тангри тамғаси; тўртинчиси – доно фикр – (83) бурхонлар тамғаси. Тангрим, ақлимизни, кўнғлимизни бу тўрт (84) хил тангрилардан қайтарган бўлсак, ўрнидан кўзғатган (85) бўлсак, тангри тамғаси бузилган бўлса, энди тангрим, ёзуғимизни (86) кечиргин деб ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Тўққизинчи (бўлим). (87) Ўнта диний ақоидни тутганимизда: учтаси оғиз билан боғлиқ, учтаси (88) кўнгил билан, учтаси қўл билан. бири бутун ўзлик билан боғлиқ (ақоидларни) тугал тутмоқ (89) керак эди. Тангрим, билиб-билмай вужуд фароғатига (90) берилиб, ёмон йўлдош, ўртоқларнинг сўзига кириб, кўнгил билан (91) кўриб, мол-мулкка ҳирс қўйиб ёки ҳожатимизни (92) кўзлаб бу ўнта диний ақоидни бузган бўлсак, қанча зарар (93) етказган бўлсак, тангрим, энди ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз. (94) Ёзуғимизни кечиргайсан!

Ўнинчи (бўлим). Кунда тўрт олқиш – (95) Азруа тангрига, Кун-ой тангрига, кучли тангрига, (96) бурхонларга, ихлос билан, чин кўнгил билан олқиш айтиш (97) фарзи бор эди. Яна кўрқмасдан, эриниб, яхши ва тугал (98) алқамаган бўлсак, яна

алков айтганда кўнглимизни, (99) ўй-фикримизни тангрига тутмаган бўлсак, дуоларимиз (100) тангрига поклик билан етмаган бўлса, кай ерда тийилиб-тутилиб қолган (101) бўлса, энди тангрим, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни (102) кечиргайсан!

Ўн биринчи (бўлим). Яна етти хил эҳсон чин (103) ақоидга тортиқ қилиш фарзи бор эди. Яна беш тангри ёруғини (104) йиғувчи фаришталар Хрўштаг, Падуахтаг тангри тангрига (105) боровчи, қутқарғучи беш тангри ёруғини бизларга келтирганда, (106) биз уларни шарҳлаб қонунга тортиқ қилиш фарзи (107) бор эди. Ёки қайғу-мусибатга атаб эҳсон бергани қизғаниб (108) етти хил эҳсон, чин ақоидга буткул бера олмаган бўлсак, (109) тангрига боровчи, (ёзуқлардан) қутқарғучи беш тангри ёруғини уй-жойга (110) боғлаган бўлсак, ёвуз ишлар қилғучи кишига, ифлос жониворларга (111) берган бўлсак, тўкиб-сочган бўлсак, тангри (112) ёруғини ножоиз ерга ташлаган бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан (113) қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн иккинчи (бўлим). (114) Бир йилда эллик қун пок роҳибларча фарзни бажариш (115) керак эди. Чин рўза тутиб, тангрига эҳсон қилиш (116) керак эди. Яна уй-жойни тутиш учун, мол- (117) мулкка хирс қўйиб ёки хожатимизни қўзлаб, яна тўймас, (118) андишасиз, сук шайтон учун, яна кўркмайдиган кўнглимиз (119) учун эриниб, билиб-билмай рўзани бузган (120) бўлсак, рўза тутиб, эзгулик билан қонун-қоидаларга мос ҳолда рўза тутмаган (121) бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни (122) кечиргайсан!

Ўн учинчи (бўлим). Ой тангрининг қуни сайин (123) тангрига, қонунга, пок руҳонийлар олдида ёзуқларимиздан (124) қутилишни сўраб, ўтинмак керак эди. Яна билиб-билмай, (125) парвосизлик билан, юмушни баҳона қилиб, ёзуқдан (126) қутилишни истамаган бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея (127) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн тўртинчи (бўлим). (128) Бир йилда еттита диний маросим ўтказиш фарзи бор эди. Бир ой (129) дин

кўрсатмаларини тутмоқ керак эди. Яна ибодатхонада топиниб, (130) рўза тутиб, тангри бурхонга чин иймон билан кўнгил қўйиб (131) бир йилги ёзуғимиздан тавба қилмоқ керак эди. Тангрим (132) етти маросимни тугал адо эта олмаган бўлсак, бир ойлик дин кўрсатмаларини (133) эзгулик билан, покизалик билан тутта олмаган бўлсак, бир йилги ёзуғимизни (134) чин иймон билан кўнгил қўйиб халос бўлишни тилай олмаган бўлсак, қанча (135) нуксонлар бўлган бўлса, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея (136) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн бешинчи (бўлим). Кун (137) сайин қанча ёмон хаёлларга бериламиз, қанча беадаб (138) сўзларни айтамыз, қанча ножўя (139) ишларни қиламыз, ёвуз ишларга, ёзуққа ўз-ўзимизни (140) тутиб, азобланамиз. Яна кунлик ризқимизни деб, беш тангри тангри ёруғи, ўз (141) вужудимиз, тўймас, уятсиз, суқ, шайтон истагича (142) юрганимиз учун ёмон ерга боради. Шунинг учун тангрим (143) бутунлай ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан! (144) Тангрим, ёзуқлимиз, қарздормиз, тўймас, (145) уятсиз, суқ иблис учун хаёл қилиб, сўз билан, иш билан, (146) яна кўз билан кўриб, қулоқ билан эшитиб, тил билан сўзлаб, қўл билан (147) сунуб, оёқда юриб, (беш тангри ёруғини) узлуксиз қийнаймиз. (148) Беш тангри ёруғини қуруғ ҳўл ерга (ташлаб), беш хил жонзодни (149) беш хил ўсимликни (қийнаймиз). Яна ёзуқлимиз. (150) Ўнта диний ақоидга, етти хил эҳсонга, уч тамғага ниғўшак (151) отини тутамиз, амалда эса бажара олмаймиз. Яна ёруғ (152) тангриларга, чин қоидага, художўй, уламо, пок руҳонийларга (153) қанча ёзуқлар қилиб, янглишган бўлсак, яна тангри айтган ўгут (154) билимларга амал қилиб юрмаган бўлсак, тангрилар кўнглини синдирган бўлсак, (155) яна маросиму фарзларни, олқишларимизни диний қоидалар, ақоидга мос ҳолда тутта (156) олмаган бўлсак, қанча зарар етказган бўлсак, кун сайин, (157) ой сайин ёзуқ қилармиз. Ёруғ тангриларга, қутлуг қонун (158) шаънига, пок роҳиблар олдида, ёзуқлардан қутилайлик дея (159) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

(Матни) тугаллаган Тархон. (160) Тугади ниғўшакларнинг ёзуқлардан ўкинув битиги – “Хуастуанифт”.

“Хуастуанивт”нинг Берлинда сақланаётган узиндиларн

Берлин Бранденбург Академиясининг қўлёзмалар фондида Турфондан топиб келтирилган сонсиз-саноксиз битиглар орасида “Хуастуанивт”нинг узиндилари ҳам сақланмоқда (Ушбу узиндиларнинг фотонусхалари turfan.bbaw.de/dta/index.html вебсайтида берилган). Узиндилар икки хил – моний ва уйғур ёзувларида битилган. Қуйида уларнинг уйғур ёзувидагилари бўйича сўз юритамиз.

Узиндилар алохида варақларда: қоғознинг бир ёки иккала бетига битилган. Қоғоз бичими ва матн ўлчамлари ҳар турли.

Сақланган битиглар асарнинг бирор бўлимидан олинган: баъзиларига асарнинг кетма-кет икки бўлими битилган. Уларнинг айримлари (айниқса, икки бўлимилари) асарнинг йирик қўлёзмаларидан қолган узиндилар бўлуви-да мумкин. Лекин, моний топинувчилари орасида асарнинг тўлиқ қўлёзмалари билан бирга, бўлимлари айри-айри, дуо кўринишида ҳам кенг тарқалган деган эҳтимоли кучли. Табиийки, топинувчилар (ёки дуоларни уларга кўчириб берган битигчилар) ушбу узиндиларни асарнинг тўлиқ қўлёзмаларидан олган.

Қоғозларининг кўпи пароканда, титилиб йиртилиб тушган ерлари бор. Уларнинг матни ҳам узук-юлук. Узиндиларнинг барига тегишли бўлган белгиларидан бири, ҳаммасининг хати тартибли, кўпи классик хат услубида. Кўринадики, моний жамоаларида тавбаномаларнинг тилигагина эмас, ёзув услубига ҳам айрича эътибор қаратилган.

Узиндилар матни билан асарнинг тўлиқ нусхаси ўртасида кескин фарқ йўқ. Шунга карамай, уларнинг юкорида келтирилган тўлиқ қўлёзма нусхадан фарқ қилувчи белгилари ҳам бор. Масалан, “ёзуғимизни кечиргайсан” мазмунидаги дуо формуласи асарнинг уйғур ёзувли Санкт-Петербург нусхасида

Manastar xirza. ушбу матнларда эса икки хил – *Manastar xirza* ёки *Manastar xirz* кўринишларида қўлланган.

Битигларда [ñ~n]дан [y]га силжиш ҳодисаси кучли: Санкт-Петербург нухасидаги *anıǵ yawwlaq* (ёвуз, бўлмағур) жуфт сўзи ушбу узиндиларда *ayıǵ yawwlaq* кўринишида учрайди.

Энди узиндиларнинг ўкилиши ва мазмунини бирма-бир кўриб чиқамиз.

U 0012 (TM343 ёки M12) кўрсаткичи остида сақланаётган узинди. Бир варақли қоғозда, ҳар икки ёғида ўн беш қаторли матн битилган. Матни қорада, иккинчи бет еттинчи сатрдаги бўлим кўрсаткичи (*üç yigirmine*) ҳамда жумлалар орасидаги икки нукталари кизилда. Хати оддий югурук хат, лекин тартибли. Қоғозининг тевараги титилиб, йиртилиб тушган. Матн ораларида ҳам титилган ерлари бор.

Матн нисбатан яхши сақланган. Асар ўн иккинчи бўлимининг катта бир қисми, ўн учинчи бўлимининг бошланишидан иборат.

Ўкилиши шундай:

U 0012 recto:

- (1) ... arıǵ baċaq baċap
- (2) ... [tāŋri]kā anċulasıq
- (3) käreǵäk ärti : y(ä)mä äw
- (4) barq tutdıq ücün
- (5) : yılqıqa bar(ı)mqa bul(u)p
- (6) : azu muŋumuz taqumuz
- (7) täǵip : y(ä)mä todunċusuz
- (8) uw[ut]suz suq yäk
- (9) säwiginċä y[or]ıduq
- (10) ücün : y(a)wlaq qorqınċ-
- (11) siz köŋülümüz ücün
- (12) : är(i)nip ärmäǵürüp
- (13) : ärkligin ärksizin
- (14) : baċaq sıdımız ärsär
- (15) ... [ba]ċaq o[lur]up

Мазмуни:

(1) ... эътиқод билан рўза тутиб (2) ... тангрига эҳсон қилиш
(3) керак эди. Яна уй- (4) жойни тутгани учун. (5) мол-мулкка
хирс қўйиб (6) ёки ҳожатимизни (7) қўзлаб, яна тўймас. (8)
андишасиз, суқ шайтон (9) измида юрганимиз (10) учун. ёвуз,
қўрқмас (11) қўнглимиз учун. (12) эриниб, ялқовлик қилиб. (13)
билиб-билмайин (14) рўзани бузган бўлсак, (15) ... рўза тутиб

U 0012 verso:

(1) : ādgūti nomčā [törüčā]
(2) bačamadīmiz ār[sār]
(3) amti tānrim ökünür-
(4) biz yazuqda bošunu
(5) ötünür-biz : Man-
(6) astar xirza :
(7) Ūč yigirmine Ay tānri
(8) kūn[in] say[u] : tānrikā
(9) nomqa asīg (arīg?) dintarlar-
(10) qa : suyumuznī yazuqu-
(11) muznī bošuyu qor(u)maq (?)
(12) kārgāk ārti : y(ā)mā
(13) ārkligin ārksizin
(14) ārinip ārmägürüp
(15) [išk]ā ködü[gkā]

Мазмуни:

(1) эзгулик-ла қонун-қондаси билан (2) рўза тутмаган бўлсак.
(3) энди тангрим, ўқинур- (4) миз, ёзуқдан қутилайлик дея (5)
ўтинурмиз. Ёзуғи- (6) мизни кечиргайсан! (7) Ўн учинчи
(бўлим). Ой тангрининг (8) куни сайин тангрига, (9) қонунга,
пок руҳонийлар- (10) га ёзуқларни- (11) мизни кечиришни сўраб.
сақланмоқ (12) керак эди. Яна (13) билиб-билмайин, (14)
эриниб, ялқовлик қилиб, (15) юмушларни (баҳона қилиб) ...

U 0014 (TM289 ёки M14) кўрсаткичли узинди. Бир варақ
қоғознинг икки бетида. Варақнинг ўнг бетида ўн етти, терс

ёғида эса ўн олти қатор матн битилган. Ўнг бетидаги матннинг остига ва ўнг томонига қиялатиб қўшимча матн битиб қўйилган. Унинг хати асосий матндан ажралиб туради, югурук хат.

Қоғози анча титилиб, матннинг каттагина бўлаги ҳам йиртилиб тушган. Ёзуви чиройли, классик хат услубида. Асарнинг бешинчи ва олтинчи бўлимлари.

Ўқилиши шундай:

U 0014 recto:

- (1) qa
- (2) [adaqlī]ġ kişikā
- (3) [bu]tluġ tīnlīġ
- (4) uġma
- (5) ... suw
- (6)
- (7)
- (8) tīnl(i)ġ ... [bar]u tāŋrim
- (9) bu biš qa
- (10) tural(i)ġqa uluġqa kičigkā
- (11) tāgi nāčā qorqī(t)t(i)m(i)z ũrki(t)t(i)m(i)z
- (12) ārsār nāčā urtumuz yontumuz
- (13) ārsār nāčā ōlŭrdŭmŭz
- (14) ārsār munča tīnl(i)ġqa ōz
- (15) ōtāgci [bolt]umuz : amtī tāŋrim
- (16) yazuqda [bošu]nu ōtŭnur-biz
- (17) manastar [xirz] : Altinč

Мазмуни:

(1) га (2) оёкли кишига (3) бутли жонзод-
(4) ган (5) ... сув (6) (7) (8) жонзод ... (озор
бер)иб, тангрим (9) бу беш га (10) мавжудотга, улуғидан
кичигига (11) қадар қанча кўркитиб хуркитган (12) бўлсак,
қанча уриб азоблаган (13) бўлсак, (уларни) қанча ўлдирган (14)

бўлсак, шунча жонзодга қарз- (15) дор бўлдик. Энди танғрим.
(16) ёзуқ(лар)дан халос этгин дея ўтинурмиз. (17) Ёзуғимизни
кечиргайсан. Олтинчи (бўлим)

U 0014 verso:

- (1) on ...
- (2) qilt(ʔ)miz ārs[ār] ...
- (3) igdādimiz ār[sār] ...
- (4) antīqd(ʔ)m(ʔ)z ār[sār] ...
- (5) kiši tanu[qī] ...
- (6) yazuq
- (7) ārsār
- (8) kälürü[p] ... [näč]ä
- (9) kikšü[rü] ... [ä]rsār : köŋlin
- (10) biligin artat... ārsār näčä
- (11) yilvi yilvilādimiz ārsār : yāmā näčä
- (12) öküş tīnlīgāg turalīgāg ölür-
- (13) dümüz ārsār : näčä t(ä)wlādimiz :
- (14) [kür]lādimiz ārsār : näčä äwiŋ
- (15) kiši urunčaqīn ... [yidi]miz ārsār
- (16) [kü]n ay täŋri ... miz ārsār :

Мазмуни:

(1) ўн ... (2) қилган бўлсак ... (3) сохта ишлар қилган бўлсак
... (4) онг ичган бўлсак ... (5) кишининг гувоҳи ... (6) ёзуқ ...
... (7) бўлсак (8) тарқатиб ... қанча (9) ёмонлаб ... бўлсак,
кўнглини, (10) билимини ерга қор(ган) бўлсак, қанча (11) жоду-
афсун қилган бўлсак, яна қанчадан (12) қанча жониворларни
ўлдир- (13) ган бўлсак, қанча алдаб- (14) сулдаган бўлсак,
қанча бола-чақали (15) кишининг омонатини (еган) бўлсак, (16)
Кун-Ой танғри ... миз эрса

U 0015 (Т.П.К ёки M15) кўрсаткичли узинди. Дафтар кўринишидаги икки вараkning биринчи варағига (B1.II г.v кўрсаткичли матн) “Хуастуанифт”, иккинчи варағига эса бошка бир асар битилган. Иккала варақдаги асарларнинг хат услуби ҳам ажралиб туради. “Хуастуанифт”нинг хати йирик, лекин оддий югурук хат.

Қоғози титилиб йиртилиб тушгани учун матннинг бўйламасига бир йўлигина сақланган.

Ушбу матн асарнинг ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бўлимларидан олинган.

Ўқилиши:

U 0015 seite 2:

- (1)
- (2) ötünmāk ...
- (3) tānrim yiti ...
- (4) umad(ī)m(ī)z ār[sār] ...
- (5) ādgūti arīti ...
- (6) čaydanta ...
- (7) törüčä ...
- (8) bir yīlq[ī] ...
- (9) köñültä ...
- (10) ārsār : ...
- (11) boltī ä[rsār] ...
- (12) boşunu ö[tünür-biz] ...
- (13) sayu näč[ä] ...
- (14) saqīnur...
- (15) irinčü...
- (16) biz : ay[īğ] ...

Мазмуни:

(1) (2) ўтинмак ... (3) тангрим, етти ... (4) қила олмаган бўлсак ... (5) эзгулик-поклик билан ... (6) ибодатхонада ... (7) қоида бўйича ... (8) бир йилги ... (9) кўнғилдан ... (10) эрса ...

(11) бўлган бўлса ... (12) ёзуқдан кутилайлик дея ўтинурмиз ...
(13) сайин неча ... (14) ҳаёлларга бериламиз... (15) ёзуқ... (16)
миз. ёмон ...

U 0015 seite 1:

- (1) ... [aʃadu]ḡum(u)z ...
- (2) ... özüümüz öz-
- (3) ... uwutsuz suq
- (4) ... yoriduq
- (5) ... yirḡarü
- (6) ... täḡrim
- (7) ... ötünür
- (8)
- (9) ... toduncʃuz
- (10) ... üçün
- (11) ... ĩn
- (12) ... [qu]lqaqin
- (13) ... äl(i)gin
- (14) ... ürka
- (15) ... täḡri

Мазмуни:

(1) ... ризкимиз ... (2) ... вужудимиз (3) ... уятсиз, суқ (4) ...
юрган (5) ... ерга (6) ... тангрим (7) ... ўтинур- (8) (9) ...
тўймас (10) ... учун (11) ...ин (12) ... қулоқ билан (13) ... қўл
билан (14) ... узлуксиз (15) ... тангри

U 0016 (T.I.D29 ёки M16) кўрсаткичли узинди. Варақнинг
ўнг ва терс ёғида тўққиз катордан матни сақланган. Лекин
биринчи катори йиртилиб, айрим ҳарфларининг
элементларигина қолган, ўқиб бўлмайди (иккинчи бетидаги
матннинг узилишига қараганда, юқориғи икки-уч катори
йиртилган). Қоғози анча титилиб, матннинг айрим ўринлари

хам йиртилиб тушган. Шунга карамай, ёзуви чиройли, классик хат услубида. Ёзуви қорада, жумлалар орасидаги қўш нукталари қирмизи рангда.

Сакланган матн асарнинг учинчи бўлимидир.

Ўқишлиши шундай:

U 0016 recto:

- (1) [küč]i y(a)r[uqī] ...
- (2) [bi]š tānri-ol : tānrim
- (3) [su]yda baru biš tānrig
- (4) [b]ilmātin, ay(ī)ğ y(a)wlaq
- (5) [b]iligin nāčä sīd(ī)m(ī)z
- (6) b(ī)rtt(ī)miz ārsār : tört
- (7) [yi]girmi türlüg baš
- (8) [q]iltīmiz ārsār : on
- (9) yīlan bašlīg ārnākin

Мазмуни:

(1) кучи. ёруғи ... (2) беш тангридандир. Тангрим. (3) ёзук қилиб. беш тангрини (4) билмайин, ёвуз. бўлмағур (5) уйлар билан (уларни) канча вайрон қилган. (6) шикаст етказган бўлсак. ўн түрт (7) хил жароҳат (8) етказган бўлсак. ўнта (9) илон бошли бармоқлар(имиз) билан

U 0016 verso:

- (1)
- (2) nāčä ağrīt(t)īm(ī)z ā[rsār]
- (3) quruğ öl yirkä [biš]
- (4) türlüg tīnl(ī)ğqa biš
- (5) türlüg otqa iğac[qa]
- (6) nāčä yazuntīm(ī)z ārsār
- (7) amtī tānrim yazuqda
- (8) boşunu ötünür-b[iz]
- (9) Manastar xirz :

Мазмуни:

(1) ... (2) қанча ранжитган бўлсак, (3) куруқ-хул ерга, беш (4) турли жонзодга, беш (5) турли ўсимликка (6) қанча озор етказган бўлсак, (7) энди тангрим, ёзуқдан (8) қутқаргил дея ўтинурмиз, (9) Ёзуғимизни кечиргайсан!

U 0018 (T.1.D ёки M18) кўрсаткичли узинди. Варақнинг бир бетида. Ўта пароканда қоғозда, узук-юлук олти қаторли матн қолган, холос.

Асарнинг ўн тўртинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0018 recto:

(1) ārti : b[ir] ...

(2) kārġāk ārt[i] ...

(3) olurup : ...

(4) burxanqa ...

(5) baru : bir yilq[i] ...

(6) boşuyu [ö]tünm[äk] ...

Мазмуни:

(1) эрди. Бир ... (2) керак эрди ... (3) ўтириб ... (4) бурхонга ... (5) (кўнгил) қўйиб, бир йилги ... (6) тавба қилиб ўтинмак ...

U 0021 (5.II.9.530 ёки M21) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Нихоятда титилиб кетган. Ёзуви қоғознинг бир бетида, орқаси бўш. Биринчи сатри йиртилиб, қандайдир ҳарфнинг элементи қолган. англаб бўлмайди. Охириги қаторидан бир сўзнинг бир-икки ҳарфигина қолган. Саклангани уч қатор, у ҳам бўлса узук-юлук.

Матн асарнинг учинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0021 recto:

- (1)
- (2) ...ikā bir tün[tura] ...
- (3) ... tāŋri : ücünč y[aruq] ...
- (4) ...[tāŋ]ri : bišinč of[t] ...
- (5) ...duq...

Мазмуни:

(1) ... (2) ...ига, биринчи ел ... (3) ... тангри, учинчи ёруғ ... (4) ...тангри, бешинчи ўт[яъни олов] ... (5) ...ган...

U 0022(TIDx21 ёки M22) кўрсаткичли узинди. Қоғознинг бир бетида хитойча ёзув, туркийси эса унинг орқа бетида. Қоғоз тахчиллигидан бўлиши керак. Кичик матн парчаси. Тўрт қаторли матн, лекин биринчи қатори йиртилган, ўкиб бўлмайди. Хати классик услубда. қорада битилган.

Матн узиндисидан асарнинг иккинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0022 verso:

- (1)
- (2) ... [čul]vu saw sözlä ...
- (3) ... ölürdimiz ...
- (4) [tuğ]ar batar : ärki b...

Мазмуни:

(1) ... (2) ... ёлғон сўзларни сўзла... (3) ... ўлдирдимиз ... (4) туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ...

U 0023 (T.I.619 ёки M23) кўрсаткичли узинди. Ёзуви қоғознинг бир томонида, орқаси бўш. Матни олти қатор, олтинчи қаторининг изи бор, бироқ йиртилиб тушгани учун ўкиб бўлмайди. Хати қорада, жумла орасидаги икки нуқтаси қорада қўйилиб, қизилга олинган.

Матн асарнинг ўн тўртинчи бўлимидан.

Ўқилиши шундай:

U 0023 recto:

- (1) [är]sǟr : ...
- (2) ... ultu (tutu?) uma[d...]
- (3) köñültä bar[u]...
- (4) ... [kär]gäk bol̄tī ärs[är] ...
- (5) ... man(a)star [xirz] ...
- (6)

Мазмуни:

(1) эрса ... (2) ... тута олмаган... (3) кўнгил қўйиб... (4) ... керак бўлди эрса ... (5) ... Ёзуғимизни кечиргайсан ... (6)

U 0024 (M24) кўрсаткичли узинди. Ёзуви қоғознинг бир бетида, оркаси бўш. Қоғози ўта пароканда, четлари йиртилиб, бир парчаси қолган. Саккиз каторли матн, лекин биринчи катори йиртилиб тушганидан уни ўқиб бўлмайди. Қолган етти катори ҳам узук-юлуқ жумлалар.

Матн асарнинг учинчи бўлимидан олинган.

Ўқилиши шундай:

U 0024 recto:

- (1)
- (2) -ol : täñgrim ...
- (3) ayīg̃ y(a)wlaq [bi]l̄ig̃in ...
- (4) tört yigirmi türlüg̃ ...
- (5) [yīla]n başlīg̃ äñg̃äkin ...
- (6) ... aš̄ ičkü täñ[r̄ig̃] ...
- (7) ... [är]sǟr : quruğ̃ öl̄ yir ...
- (8) ... [tü]rlüg̃ ... qa...

Мазмуни:

(1) (2) -дир. Танграм, ... (3) ёвуз, бўлмағур ўйлар билан ... (4) ўн тўрт хил ... (5) илон бошли бармоқ(ларимиз) билан ... (6) ... емиш қилиб, тангрини ... (7) ... эрса. қуруқ-хўл ер ... (8) ... турли ... га...

U 0025 (T.I.D51.500 ёки U25) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Ўнг бетидаги матннинг биринчи сатри йиртилиб тушган, изи бор, ўкиб бўлмайди. Сақлангани икки сатр, у ҳам бўлса узук-юлук. Қоғознинг орқа бети бўш. Хати ўта чиройли, классик услубда.

Матн асарнинг олтинчи бўлимидан.

Ўқилиши шундай:

U 0025 recto:

(1)

(2) ... yaz(i)nt(i)m(i)z yan(i)lt[imiz] ...

(3) ... tinl(i)gqa ...

Мазмуни:

(1) (2) ... (йўлдан) оздик ... (3) ... жонзод(лар)га ...

U 0026 (T.I.D51.514 ёки U26) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Ўнг бетида икки сатригина сақланган, у ҳам бўлса узук-юлук. Хати чиройли, классик услубда.

Қоғознинг орқа бетида ҳам бир катор матн. Лекин йиртилиб тушганидан ўкиб бўлмайди.

Матн асарнинг ўн тўртинчи бўлимидан.

Ўқилиши шундай:

U 0026 recto:

(1) ... [biligi]n köñültä b[aru] ...

(2) ... äksü[k] k(ä)rgä[k] ...

Мазмуни:

(1) ... иймон билан кўнгил қўйиб ... (2) ... нуксонлар бўлган (бўлса) ...

УЙҒУР АЛИФБОСИ

Т/к	Сۈز охирида	Сۈز ичида	Сۈз бошида	Англатقان товуш
1	ا	ا	ا	a
2	ا	ا	ا	ä-e
3	ا	ا	ا	ī, i, e
4	و	و	و	o, u
5	و	و	و	ö, ü
6	پ	پ	پ	b, p
7	پ	پ	پ	w, v
8	ك	ك	ك	k, g
9	ق	ق	ق	q
10	ق	ق	ق	q, ğ, x
11	د	د	د	t, d
12	د	د	د	d (~δ), t
13	ز	ز	ز	s, z
14	ز	ز	ز	š
15	س	س	ز	z, s
16	ش	ش	ز	ž
17	ي	ي	ي	y
18	ل	ل	ل	l
19	م	م	م	m
20	ن	ن	ن	n
21	ئ	ئ		ŋ
22	ر	ر	ر	r
23	ر	ر	ر	č

ЎЗМА МАНБАЛАР

AY – Ceval Kaya. Uygurca Altun Yaruq. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara, 1994.

ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

МК – Kaşgarlı Mahmud. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990.

УДД – Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. М., 2013.

ТНТ – Содиқов 2014, 130–149.

QBN – Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг араб ёзуви Наманган (Фарғона) нусхаси: Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги Шарқ кўлёмалари маркази, 1809- кўрсаткичли кўлёмма: Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana/Özbekistan nüshası). Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. Ankara, 2013.

QTH – уйғур хатида битилган қадимги туркий васикалар: Содиқов, Омонов 2012, 127–193- б.

Хуаст. – Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах). Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю. Тугушевой. Комментарий А.Л. Хосроева. Факсимиле текста. Санкт-Петербург, 2008.

ИЛМІЙ АСАРЛАР

Дмитриева 1963 – Дмитриева Л.В. Хуастуанифт (введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.–Л., 1963. С. 214–232.

Малов 1932 – Малов С.Е. Уйгурские рукописные документы экспедиции С.Ф. Ольденбурга. Записки института востоковедения Академии наук СССР. I. Ленинград, 1932. С. 129–149 (таблицы I–VI).

Малов 1951 – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.

Тугушева 1975(1) – Тугушева Л.Ю. Два уйгурских документа из рукописного собрания Ленинградского отделения института востоковедения Академии наук СССР. // “Советская тюркология”, №4, Баку, 1975. С. 92–101.

Тугушева 1975(2) – Тугушева Л.Ю. Языковые и внеязыковые значения в дешифровке памятников древнеуйгурской письменности. // “Советская тюркология”, №5. Баку, 1975. С. 27–32.

Sodiqov 2009 – Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent. 2009.

Содиқов 2011 – Содиқов Қ. “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. Тошкент, 2011.

Содиқов 2014 – Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. Тошкент, 2014.

Содиқов, Омонов 2012 – Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. Тошкент, 2012.

Стеблева 2012 – Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития: VIII–XX вв. М., 2012.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи бўлим. Хужжатшунослик	8
Иккинчи бўлим. Матн лингвистикаси	19
Васикалар тилининг фонетик трансформацияси	19
Васикалар тилининг морфологик интерпретацияси	26
Васикалар тилининг синтактик интерпретацияси	31
Учинчи бўлим. Матн стилистикаси	43
Васикаларда компонентларнинг берилиш усули	44
Васикаларда сўзловчи нутқи ва унинг берилиши	51
Васикаларда расмий ва бадий услублар синкретизми	58
Васикаларда ишлатилган стереотип бирликлар ва уларнинг интерпретацияси	61
Тўртинчи бўлим. Матилар	73
Ялпи хулосалар	102
Қўшимчалар	105
“Олгун тусли ёруғ” асарининг узинди нусхаси	105
“Хуастуанивт”нинг қадимги туркий версияси	112
Уйғур алифбоси	140
Фойдаланилган манбалар ва илмий асарлар	141

Қосимжон Содиков

**ЭСКИ ТУРКИЙ ХУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА СТИЛИСТИКАСИ**

Сахифаловчи:

З.Убайдуллаев

Бичими 60x84^{1/8}.

«Times New Roman» Шартли б.т. 18.

Нашр т.17,1. Сони 100 та.

« Extremum press » МЧЖ босмахонасида chop этилди. 100053,
Тошкент ш. Боғишамол кўчаси 3уй.

Тел:234-44-05.

E-mail: Extremum-press@mail.ru